Chapter-4

પ્રકરણ ૪

કુમાર સંભવ

વિશાળ સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રાયઃ પદ્યમાં રચાયું છે. છતાં તેમાં ગદ્યસાહિત્ય પણ ઘણું છે. વેદકાળ પછી ઐતિહાસિક આર્ષ કાવ્યોનો કાળ આવે છે – રામાયણ અને મહાભારતનો. પુરાણ ઉપપુરાણનું સાહિત્ય પણ ઘણું વિશાળ છે. આ સંસ્કૃત શિષ્ટ (Classical) મહાકાવ્ય તેનાથી જુદો સાહિત્યપ્રકાર છે, તે વધારે કલા, વિદગ્ધતા અને ઓપવાળું છે. તેના કવિઓ મોટે ભાગે રાજ્યાશ્રયી કવિઓ હતા. એટલે તે Court epic ને નામે ઓળખાય છે, તે Ornate poetry પણ કહેવાય છે. તેમાં કવિતાકલા, છંદ, અલંકાર, રસનિરૂપણ આદિ તરફ વધારે ધ્યાન અપાય છે. તેના વિષયો મોટે ભાગે આર્ષકાવ્યો કે પુરાણોમાંથી લેવાયા છે. ક્યારેક સમકાલીન માનવસંસારમાંથી પણ વિષય લેવામાં આવે છે.

સંસ્કૃત મહાકાવ્યપરંપરા ઘણી જૂની છે. કાલિદાસ પહેલાં પણ તે રચાતાં હતાં. અશ્વઘોષનાં મહાકાવ્યો રચનાકળાના વિકાસની જે કક્ષા રજૂ કરે છે, તે જોતાં તેના પણ ઠીક ઠીક સમય પહેલાં એવાં કાવ્યો રચાતાં હશે એમ લાગે છે. કવિ કાલિદાસ પણ માલવિકાગ્નિમિત્રમાં ભાસ, સૌમિલ્લ કવિપુત્ર આદિનો ઉલ્લેખ કરે છે. ભાસનાં નાટકો મળ્યાં છે પણ કાવ્યો ભાગ્યેજ મળે છે, જોકે તેને નામે ચડેલા શ્લોકોમાં મહાકાવ્યના વરની પ્રતિભાનાં દર્શન થાય છે. પાણિનિ, વરરુચિ, અને પતંજલિને નામેય શ્લોકો મળે છે,

અને તેમણે મહાકાવ્ય લખ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. અર્થાત્ મહાકાવ્ય રચનાની પરંપરા જુની છે. અશ્વઘોષ, હરિષેણ, વત્સભટ્ટ જેવા કવિઓને રચના તેને પ્રતિત કરવો છે. સંસ્કૃતમાં રચાયેલાં સંખ્યાબંધ મહાકાવ્યોમાં પાંચ : રઘુવંશ, કુમારસંભવ, કિરાતાર્જુનીય, શિશુપાલવધ, અને નૈષધીયચરિત: સૌથી વધારે મહત્વના ગણાય છે. તેમાં કવિકાલિદાસને નામે પહેલાં બે છે. તે તેમની કાવ્યપ્રતિભાને મહાન અંજલિ છે. અગ્નિપુરાણ :૧: કાવ્યાદર્શ :૨: અને સાહિત્યદર્પણ :૩: જેવા અલંકાર - શાસ્ત્રના ગ્રંથો મહાકાવ્યની જે વ્યાખ્યા આપે છે તદનુસાર કવિના મહાકાવ્યનું સ્વરૂપ છે. કુમારસંભવ કવિનું પ્રથમ મહાકાવ્ય છે એમ વિદ્વાનો મોટે ભાગે સ્વીકારે છે. તેમાં પ્રારંભદશાની કેટલીક કચાશ પણ દેખાય છે:૪: તેમના સર્જનમાં વિવિધરસ "રત્નાકરમાં ગુંથી શું ગગને" હોય એમ નિરૂપાયાં છે, તેમ છતાં કવિ મુખ્યત્વે રસરાજ શૃંગારના કવિ છે. તેમના બધા જ સર્જનમાં તેમણે પોતાની પ્રેમવિષયક ભાવના વિવિધરૂપે અને રીતે ગુંથી છે, તેમાંયે કુમારસંભવનું સ્થાન વિશિષ્ટ લાગે છે. તેમાં નિરૂપાયેલો પ્રેમ માનવ-માનવ કે માનવ-અમાનવ વચ્ચેનો પ્રેમ નથી. જગતનાં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, લય કરવામાં સમર્થ ભગવાન શિવ અને જગન્માતા પાર્વતીનો તે પ્રેમ છે. બાહ્ય સૌન્દર્ય ઉપર

૧: અધ્યાય ૧૩, ૨૪ થી ૩૨
૨: દંડી, અધ્યાય ૧, ૧૪ થી ૨૦
૩: વિશ્વનાથ, અધ્યાય, ૬
૪: નાગરદાસ અમરજી પંડયા, કુમારસંભવનો અનુવાદ, * સ્વ. પ્રા. રા. વિ. પાઠકની પ્રસ્તાવના વગેરે.

નહીં પણ આંતરસૌન્દર્ય અને ભાવૈકનિબન્ધના રતિઃ' ઉપર તે પ્રેમ આધાર રાખે છે. એમ તેમાં નિરૂપીને, કવિએ જીવનનું એક મહાસત્ય પોતાની રીતે નિરૂપ્યું છે. ભગવાન શંકરનો પ્રેમ પ્રાપ્તકરવામાં દેવી પાર્વતીનું અનવદ્ય અને મનોહારી રૂપ, કામદેવથી સહાય છતાં વિજયી નીવડતું નથી. તેમાં એવી ચાપલયુક્ત ચેષ્ટા કરવા જતાં મદનનો નાશ થાય છે. પાર્વતીને સખીઓની ઉપસ્થિતિમાંજ માનભંગ થવું પડે છે. પરિણામે निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती જેમાંથી જગન્મંગલ જન્મવાનું છે તેવો સંબંધપ્રેમનો તપઃ પૂત અને "ભાવૈક-નિબન્ધનરતિ" હોય તોજ મળે - તોજ ફળે અને આ કાવ્યનું પરમસત્ય છે અને ત્યાં કલાત્મક રીતે રજૂ થયું છે. કાલિદાસે તો આઠજ સર્ગનું આ કાવ્ય રચ્યું છે એવો કાવ્યરસિક વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે.[૫] અત્યારે તે ૧૭ સર્ગનું મળે છે. પક્ષવિપક્ષમાં ઘણી દલીલો અને ચર્ચા થઇ છે, તેનોસાર એટલો જ લાગે છે કે, કાલિદાસે તો તેના આઠજ સર્ગ રચ્યા છે. અને તેને અપૂર્ણ મૂક્યું છે. આઠમાસર્ગમાં કવિએ જગતનાં માતાપિતા ભગવાન શંકર અને પાર્વતીના શૃંગારનું ઉદ્દામ નિરૂપણ કર્યું તેથી ક્રોધે ભરાઇને દેવી પાર્વતીએ તેમને શાપ આપ્યો તેથીતે આ કાવ્ય પૂરું ન કરી શક્યા એવી કિંવદંતી છે, તેમાં તથ્ય જે હોય તે, પણ તેમના યુગમાંજ તેમની આ વિષે ટીકા થઇ હોય અને તેથી તેમણે તે અધુરું મૂક્યું હોય તે સંભવે છે. કવિની અપૂર્વ પ્રતિભા અને કલાનો ચમત્કાર તેટલા જ સર્ગોમાં વરતાય છે. બાકીની રચના કલાકૃતિએ ઉતરતી, શિથિલ, નિરર્થક

૫: પ્રા. ગૌ. મુ. ઝાલા, પ્રા. કરમાકર, ડૉ. કીથ, ડૉ. વિન્ટરનીટ્સ વગેરે

પાદપૂરક શબ્દો વાળો દેખાય છે. આલંકારિકોએ પહેલા આઠસર્ગોમાંથી ૧૨૩ જેટલાં અવતરણો લીધાં છે. પછીના સર્ગોમાંથી ભાગ્યેજ એકાદ છે. એટલે પ્રા. ઝાલા[૬], ડૉ. કીથ[૭], ડૉ. વિન્ટરનીટસ[૮] આદિ વિદ્વાનો તેને આઠજ સર્ગોનો માને છે તે બરાબર છે.

કાવ્યની શરૂઆત દેવાત્મા, પૃથ્વીના માનદંડ જેવા અને ભારતીય સંસ્કૃતિના નિત્યપ્રેરક નગાધિરાજ હિમાલયના મનોહર અને ભવ્ય વર્ણનથી થાય છે. તેના ચરાચર સૃષ્ટિનું કવિ રમ્ય વર્ણન કરે છે. પછી દેવી પાર્વતીનો જન્મ, તેમનું શૈશવ, વય વધવા સાથે વધતું જતું આકર્ષક સૌન્દર્ય નખશિખ વર્ણવે છે. સતીના નાશપછી વિરક્ત બનેલા ભગવાન શંકર નગાધિરાજના એક શિખર ઉપર તપ કરે છે. મહર્ષિ નારદ હિમાલયને ત્યાં આવીને પાર્વતી ભગવાન શંકરની પત્ની થશે એમ ભાવિ ભાખે છે. હિમવાન ભગવાન શંકરની અનુમતિથી તેમને તેમની સેવામાં નિયોજે છે.[૯] તારકાસુરથી હારેલા, પીડાતા અને શ્રીહીન દેવો ભગવાન બ્રહ્માને શરણે જાય છે. તેમના ~~[illegible]~~ દર્શનગર્ભ સ્તુતિ કરે છે. તે તેમને ત્યાં આવવાનું અને નિસ્તેજતાનું કારણ પૂછે છે. તે જાણીને છેવટે માર્ગ બતાવે છે કે ભગવાન શંકરથી જન્મેલો ગિરિરાજનન્દિની પાર્વતીનો પુત્ર જ તેમના દુઃખને દૂર કરી શકશે, તેથી તપસ્યા કરતા ભગવાન શંકરને પાર્વતી પ્રત્યે આકર્ષણ થાય તે માટે તેમને

૬: Kalidasa - a Study P. 36-38

૭: A history of SK literature P. 89

૮: એજ p-35-40

૯: કુમારસંભવ સર્ગ ૧

પ્રયત્ન કરવો આવશ્યક છે.[10]

અધીરા બનેલા દેવો આ પરાજય સ્વાભાવિક ક્રમમાં આવે ત્યાં સુધી ધીરજ રાખી શકતા નથી. ઈંદ્ર કામદેવને બોલાવે છે, તે હાજર થાય છે અને વાતવાતમાં પોતાને આજ્ઞા કરવા વિનંતી કરતાં "બીજા તો શું પણ ભગવાન શંકરનું ધૈર્ય પણ હું ચળાવી શકું" એમ ડંફાસ મારે છે. ઈંદ્ર તેની પીઠ થાબડે છે, પ્રશંસા કરે છે, અને દેવોની મુશ્કેલીનો ખ્યાલ આપી તેજ કામ તેને સોંપે છે. વસંત અને સાશંક રતિથી અનુસરાતો મદન ભગવાન શંકરના તપોવનમાં જાય છે. નન્દીની નજર ચૂકવીને તેમાં જેમ તેમ ઘુસે છે. બધે વસંતનું અને મદનનું આગમન થતા શૃંગારના ભાવો અને [illegible] સૌન્દર્ય પુરબહારમાં ખીલી ઉઠે છે, પણ ભગવાન શંકરનું તપોવન તો ચિત્રમાં આલેખ્યું હોય એમ શાંત સ્થિર રહે છે. તેમની સમાધિ પણ ચાલુ જ રહે છે. દેદિપ્યમાન ભગવાન પિનાકપાણિને જોઈને મદન નું ધૈર્ય તુટી જાય છે. ભયભીત બનેલા તેના હાથમાંથી ધનુષ પડી જાય છે, તેનુંય તેને ભાન રહેતું નથી. એવામાં ભગવાન શંકરની સમાધિ પૂરી થાય છે. પાર્વતી પણ સેવા માટે આવે છે અને નંદીની અનુજ્ઞાથી પ્રવેશ મેળવે છે. તેના ભુવનમોહન રૂપનું કવિ સુંદર વર્ણન કરે છે. તેને જોઈને મદનને ધૈર્ય આવે છે. પાર્વતી ભગવાન શંકરને માળા અર્પણ કરે છે. તે વખતે મદન સંમોહનાસ્ત્ર સાંધે છે. ભગવાન શંકરનું ધૈર્ય કિંચિત ચળે છે. તે પાર્વતીના વદન પર નજર ફેરવે છે. શરમાઈને પાર્વતી આડું જુએ છે. સંયમધન ભગવાન શંકર બળપૂર્વક

૧૦: સર્ગ ત્રીજો

મનને ચંચળ બનાવે છે. આ વિકૃતિનું કારણ જાણવા ચારે તરફ જુએ છે, તો બાણ ચઢાવીને પ્રહાર કરવા તૈયાર મદનને જુએ છે. તેમના ત્રીજા નેત્રમાંથી ભયંકર અગ્નિજ્વાળા ભભૂકી ઊઠે છે અને દેવોનો "પ્રભો, ક્રોધનો સંહાર કરો, સંહાર કરો," એવો અવાજ આકાશમાં ગુંજે છે, ત્યાં તો મદન ભસ્મશેષ બની જાય છે. રતિ મૂર્છા પામે છે. ભગવાન શંકર પોતાના ગણોસાથે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. વિફલ મનોરથા અને વ્યાકુળ પાર્વતીને નગાધિરાજ હિમાલય ઊંચકીને પોતાને ત્યાં લઈ જાય છે.[11] આખોયે સર્ગ નાટ્યાત્મક છે. પ્રસંગો ઝડપથી બન્યે જાય છે. કવિએ પોતાનું માનવસ્વભાવનું જ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે.

મૂર્છિત રતિ જાગૃત થાય છે. કામદેવને સ્થાને પુરુષાકૃતિ ભસ્મ રાશિ જુએ છે. તે હૃદયભેદક વિલાપ કરે છે, વસંતને યાદ કરે છે, તેનીયે મિત્રના જેવી દશા થઈ હશે કે શું એમ શંકા કરે છે. દુઃખી વસંત તેની સમક્ષ પ્રગટ થાય છે. રતિનું દુઃખ ફરીને ઊભરાય છે. તેને મદનસાથે સહગમન કરવું છે. તે વસંતને ચિતા રચવાની વિનંતી કરે છે. ત્યાં આકાશ વાણી થાય છે. "શંકર જ્યારે પાર્વતીનું પાણિ–ગ્રહણ કરશે ત્યારે મદનને પુનર્જીવન પ્રાપ્ત થશે" એવું "તેને આશ્વાસન મળે છે. મદનના ચાપલથી ભગવાન બ્રહ્માને સરસ્વત તરફ આકર્ષણ થયું હતું તેથી તેને શાપ થયેલો તેનું આ પરિણામ છે, એમ તેને જાણવા મળે છે. તે સહગમનનો વિચાર પડતો મૂકે છે.[12]

રૂપના બળે ન ફળેલો અભિલાષ સફળ કરવા પાર્વતી ઉગ્રતપ કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. પ્રેમાળ માતા તેને વારવા

૧૧: સર્ગ ૩
૧૨: સર્ગ ૪

પ્રયત્ન કરે છે, પણ તે પોતાના નિર્ણયને વળગી રહે છે. પિતાની અનુજ્ઞા મેળવે છે, અને સખીઓ સાથે પર્વત શિખરે જઈને ઉગ્રતપ આદરે છે. તેનું કુસુમકોમળ પણ વજ્રસારવપુ તે તપના શ્રમને સરળતાથી સહન કરે છે. તે રોજ શોષ છોડી દે છે. ધીરે ધીરે તપ ઉગ્ર બનતું જાય છે. તપસ્વીઓને પણ તે તપ જોવા આવવાની ઇચ્છા થાય છે. તેણે વાવેલાં અને ઉછેરેલાં આશ્રય વૃક્ષોને ફળ આવે છે, પણ તેના મનોરથ સફળ થવાનાં કોઈ ચિહ્નો દેખાતાં નથી. તે પોતાના તપની ઉગ્રતા વધારે છે. ઉનાળામાં પંચાગ્નિ તાપે છે. ધોધમાર વર્ષામાં ખુલ્લામાં તપ કરે છે. હાડ થીજવી નાંખતી ઠંડીમાં પાણીમાં તપ કરે છે. એક દિવસ એક બ્રહ્મચારી આવે છે. સ્વાગતપછી તે પાર્વતીને તેના તપના હેતુ વિષે પ્રશ્ન કરે છે. સખીમુખે તે જાણીને તે પાર્વતીના આ આગ્રહનો પરિહાસ કરે છે, ભગવાન શંકરની નિન્દા કરે છે. પાર્વતી તે સહન કરી શકતાં નથી. તેજસ્વી શબ્દોમાં તેનો પ્રતિકાર – વાદ કરે છે. તે કહે છે કે તે જેવા હોય તેવા ભલે હોય, મારું મન તો તેમાં ભાવથી બંધાયેલું છે. બટુ ફરી બોલવા જાય છે ત્યારે તે ત્યાંથી ચાલ્યાં જવા તૈયાર થાય છે. ત્યાં ભગવાન શંકર સ્વરૂપ ધારણ કરીને પ્રગટ થાય છે. તેમનો હાથ પકડીને કહે છે "હે સુંદરી આજથી હું તપથી ખરીદાયેલો તારો દાસ" છું. અને [illegible] ।[13]

પછી તે સખી દ્વારા, પિતા પાસે પોતાનું માગું મોકલવા ભગવાન શંકરને સૂચવે છે. તે સ્વીકારી ભગવાન શિવ સપ્તર્ષિઓને યાદ કરે છે. દેદીપ્યમાન સપ્તર્ષિઓ, તેમનું આગમન અને ભગવાન શિવ સાથેનો તેમનો સંવાદ કવિ સુંદર રીતે નિરૂપે છે. તેઓ ઔષધિપ્રસ્થ જાય છે. હિમાલય તેમનો ભાવપૂર્વક સત્કાર કરે છે, તેમની આજ્ઞા માગે છે, તે સંબંધ સ્વીકારે છે.

13: સર્ગ ૫

પ્રા દિવસ પણ લગ્નનો દિવસ નક્કી થાય છે.[14]

હિમાલયને ત્યાં પાર્વતીને લગ્નના મંગલ શણગાર સજાવવાનો વિધિ શરૂ થાય છે. ભગવાન શંકરને ત્યાં પણ એજ કાર્ય થવા લાગે છે. દેવો વગેરેવાળી જાન ઔષધિપ્રસ્થ પહોંચે છે. અને ત્યાં તેનો યોગ્ય સત્કાર થાય છે. શ્વશુરગૃહે જતા ભગવાન શંકરને જોવા નગરનારીઓ બધાં કામ પડતાં મૂકી ધસારો કરે છે. ને પાર્વતીનાં ભાગ્યને વખાણે છે. ભગવાન શંકર મંડપમાં પહોંચે છે, ત્યાં લગ્નવિધિ થાય છે. કામદેવ વિષયક દેવોની પ્રાર્થના ભગવાન શંકર સ્વીકારે છે. જાન વિદાય થાય છે અને ભગવાન શંકર એક માસ ત્યાં નિવાસ કરે છે.[15]

ત્યાંથી વિદાય લઈ ગંધમાદન, સાગરકિનારો વગેરે અનેક સ્થળોએ તે દેવી પાર્વતીસાથે વિહાર કરે છે. હિમાલયમાં ધીરેધીરે પ્રસરતાં સૂર્યાસ્ત સંધ્યા અને રાત્રિઆગમનનું કવિ વિસ્તૃત અને મનોહર વર્ણન કરે છે. પછી ભગવાન શંકર અને પાર્વતીનો શૃંગાર ઉદ્દામરૂપે નિરૂપે છે. : આ સર્ગમાં કવિની વિશિષ્ટ પ્રતિભાના ચમત્કાર જોવા મળે છે. કેટલાક અલંકારો ને કલ્પનાનો નિઃસંદેહ કાલિદાસીય છે, એટલે વિદ્વાનો તેને કાલિદાસનું જ સર્જન માને છે:[16] તારકાસુરના ક્રૂર ઉત્પીડનથી વ્યાકુલ દેવો [illegible] અગ્નિને ભગવાન શંકરના વિહારસ્થાને મોકલે છે. તે કબૂતર રૂપે આવે છે પણ ભગવાન શંકર તેને ઓળખી જાય છે, અને ક્રોધે ભરાય છે. અગ્નિ નમ્રતાપૂર્વક તેમને દેવોનો સંદેશ આપે છે. પાર્વતીને

૧૪: સર્ગ ૬

૧૫: સર્ગ ૭

૧૬: સર્ગ ૮

કુરૂપ અને સર્વભક્ષી થવાનો શાપ આપે છે. શંકરે સ્થાપેલાં તેમના તેજથી તે પીડાય છે. ઇંદ્રના સૂચનાથી મંદાકિનીમાં સ્નાન કરે છે, તો તે તેજ તેમાં, ત્યાંથી સ્નાનકરવા આવેલી કૃત્તિકાઓમાં, સંક્રાન્ત થાય છે. તેઓ તેને શરવણમાં છોડી દે છે. ત્યાં તે બાળકનું રૂપ ધારણ કરે છે. તેના માટે અગ્નિ, મંદાકિની અને કૃત્તિકાઓ વચ્ચે કલહ થાય છે. ત્યાં વિમાનમાં વિહાર કરતાં શંકરપાર્વતી આવી પહોંચે છે. ભગવાન શંકર તેમને કહે છે કે ષણ્મુખવાળો તેજસ્વી બાળક તેમનો પુત્ર છે. તેને લઇને તે કૈલાસ જાય છે, ત્યાં પુત્રજન્મોત્સવ થાય છે.[17]

દેવો ભગવાન શંકરને શરણે જાય છે., પોતાની વિપત્તિ નિવારવા કુમારને પોતાના સેનાપતિ નીમવા પ્રાર્થના કરે છે, કુમાર, તેમની આજ્ઞાથી, દેવસેનાપતિ બનીને સ્વર્ગમાં જાય છે. માર્ગમાં તારકના અત્યાચારનાં નિશાન જોઇને ક્રુદ્ધ થાય છે, તેની સાથેના યુદ્ધની તૈયારી થાય છે. પ્રચંડ દેવસેના, પ્રયાણની ધમકથી વિશ્વને ભરી દેતી, કૂચ કરે છે.[18] તે વાત સાંભળી ક્રોધે ભરાયેલો તારક પણ યુદ્ધોદ્યોગની આજ્ઞા કરે છે. તેનું વિકરાળ અને વિશાળ સૈન્ય પણ પ્રયાણ કરે છે. તેને માર્ગમાં ભયંકર અપશુકનો થાય છે, પાછા વળવાની સલાહ પણ મળે છે. પણ તે ગણકારતો નથી. બેઉ સૈન્યનો ભેટો થાય છે. ભયંકર સંગ્રામ અને ભારે વિનાશ થાય છે. તારકાસુરના પરાક્રમ પાસે દેવો વારંવાર પાછા પડે છે. છેવટે તેને અને કુમારને વાગ્યુદ્ધ થાય છે. ભયંકર સંગ્રામમાં બેઉ એકબીજાનાં શસ્ત્રોને નિષ્ફળ બનાવે છે. અંતે

૧૭: સર્ગ ૧૧ સુધી

૧૮: સર્ગ ૧૫ સુધી

તારક, કુમારના હાથે, હણાઈને પડે છે[૧૯] ત્યાં કાવ્ય પૂરું થાય છે.

આ કાવ્ય વસ્તુ મહાભારત, રામાયણ, મત્સ્ય, બ્રહ્મ, કાલિકાદિ, પુરાણોમાં જુદે જુદે સ્વરૂપે જુદે જુદે સ્થળે જોવા મળે છે.[૨૦] તેની વિગતોમાં ઠીક ઠીક ફરક પણ છે. આ વિવિધરંગી વસ્તુને કવિએ એક સામંજસ્ય ભર્યું રૂપ આપ્યું છે. મહાકવિઓ ઘણીવાર વસ્તુને કલ્પવાની તસ્દી લેતા નથી. વાર્તાનો તંતુ તો જેવો મળે તેવો પરંપરામાંથી સ્વીકારી લે છે, પોતાની અસીમ પ્રતિભા અને કલાકુશળતાથી તેને કલાત્મક ઘાટ આપે છે, એકવિધ, એકતા વિનાની વસ્તુને એકતા આપી પોતાની પ્રતિભા, કલ્પના અને સર્જકશક્તિને બળે તેમાં પ્રાણસંચાર કરે છે. અહીં પણ તેમજ થયું છે. વાર્તાતંતુ પૂરતા તે પરંપરાના ઋણી છે, પણ તેને એકતા, કલાત્મક ઘાટ, રસ, ધ્વનિ, જીવનદર્શનના રંગો, તો તેમણે જ આપ્યા છે. દેવ દંપતીના પૌરાણિક કથાનકને માનવભાવો આરોપીને મનુષ્યસ્વભાવનું ઉદ્ઘાટન, પ્રેમવિષયક મહાન સત્યનું નિરૂપણ, તાત્કાલિન સમાજના રીતરિવાજ આદિનું આલેખન કરવામાં કવિએ અપૂર્વ કુશળતાનો તથા કલાસંયમનો પરિચય આપ્યો છે. આ કલાત્મક ભાવસૃષ્ટિ અને રસસૃષ્ટિના વિધાતા તો તે પોતે જ છે. સર્વેશ્વર શિવ, દેવતાત્મા નગાધિરાજ, સપ્તર્ષિઓ, દેવો, મદન, વસંત અને મેના અરુંધતી, રતિ, ગિરિરાજ કિશોરી પાર્વતી, આદિપાત્રો

૧૯: સર્ગ ૧૭ સુધી

૨૦: મહાભારત – વન, શલ્ય, અનુશાસનપર્વો, રામાયણ – બાલકાંડ.

અને તેમની વિવિધ ચેષ્ટાઓના નિરૂપણમાં અને ભાવજીવનને સમજવાની શક્તિમાં તેમનો કલાકાર સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યો છે. પાત્રો અમાનવ છે, પણ ભાવો માનવ છે. તેના નિરૂપણમાં પ્રગટતું જીવનનવનીત સમું ચિંતન છે. પાત્રોની રેખાઓ, તેમની વિવિધ ચેષ્ટાઓ અને ભાવો વૈવિધ્ય ભરપૂર, સુરેખ, આકર્ષક તેમજ વ્યક્તિત્વ ભરપૂર છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે તેના પ્રશસ્તિમાં આપેલા કાવ્યનો પ્રસ્તુત ભાગ આમ છે:

1. When you chanted, O poet, to the god and goddess,
2. Shiva and Parvati, the song of the birth of Kumara,
3. All around stood the ghostly attendants.
4. On the mountain crest descended slow and peaceful evening clouds.
5. The lightning did not play, the thunder was mute,
6. Kartika's peacock, lowering its tail.
7. Stood quietly by the side of Parvati, curving its lifted neck.
8. Sometimes a trembling smile, trembled on the lips of the Goddess,
9. Anon, a long sigh was breathed unnoticed Again
10. Again the swelling tears appeared at the corners of the eyes.
11. When at length confused shame descended silently on her lowered eyelids
12. You, poet, glancing at the Goddess suddenly stopped your unfinished song.

તે કવિને ઉચિત અંજલિ છે.

: : કુમારસંભવ : :

મણિશંકર પ્રભાશંકર ભટ્ટ – ૧૯૧૪

પ્રસ્તાવનામાં અનુવાદક કાલિદાસ વિષયક થોડી કિંવદંતી આપે છે. તેમાં "अस्ति कश्चिद्वाग्विशेषः" વાળી કથા કોઇ ગુણિકા સાથે તેમને પ્રેમ હતો, તેને મળવા તે ગયા ત્યારે તેનું બારણું બંધ હતું તેથી તેમણે અવાજ કર્યો, ત્યારે તેણે કહ્યું "अस्ति कश्चिद् वाग्विशेषः" અને બીજો એમ નોંધે છે.[21] વિક્રમની કન્યા પ્રિયંગુ મંજરીને તેના અમાત્ય વરરુચિએ છેતરીને "કરવટી"નો અર્થ શિખવનાર મૂર્ખગોવાળ સાથે પરણાવી એ કિંવદંતી પણ તે વિગતે નોંધે છે. જે ત્યાં એ પ્રસંગે બન્યાની માન્યતા છે એમ જણાય છે.

આ કુમારસંભવ નામનું મહાકાવ્ય શિવપુરાણમાંથી કાર્તિકેય સ્વામીની કથામાંથી રચેલું છે. આ કાવ્ય કંઇક કંઇક પર્યાયમાળા શબ્દયુક્ત શ્લોકો શિવપુરાણમાંથી કવિએ લીધેલા છે.[23] શંકરપાર્વતીના વિવાહના પ્રસંગમાં શિવપાર્વતી હિમાલયના એક ઔષધિપ્રસ્થ નામક નગરમાં પેઠાં તે વખતે દર્શનોત્સાહી નગરજનોની સ્ત્રીઓના જુદા જુદા સંભ્રમના વર્ણનના શ્લોકો છે. તે રઘુવંશના છઠ્ઠા સર્ગમાં અજરાજના તેવા પ્રસંગના છે તેજ છે, એથી એમ અનુમાન થાય છે કે કાલિદાસે પ્રથમ રઘુવંશકાવ્ય કર્યાં પછી આ કાવ્ય કર્યું હશે.[22] છતાં આ કાવ્ય

૨૧: પ્રસ્તાવના પૃ. ૩-૪
૨૨ પ્રસ્તાવના પૃ-૩-૪
૨૩: પ્રસ્તાવના પૃ. ૩-૪

અત્યંત રમણીય વીર, શૃંગાર તથા શાંત રસ અને નીતિથી ભરપૂર છે[24] મલ્લિનાથ સૂરિ અને નવમા સર્ગથી ટીકા લખનાર સીતારામ કવિ વિષે વિચારણા કરી છે. અનુવાદક સંસ્કૃતના અભ્યાસી છે. જેમણે નડિયાદ પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક શંકરલાલ દુર્લભરામની મદદ લીધી છે. હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસે આનું સંશોધન કર્યું છે, તે નોંધ્યું છે. પછી સર્ગવાર વિષયાનુક્રમ આપ્યો છે. ભાષાંતર ગદ્યમાં છે. છાપભૂલો અસંખ્ય છે. મોટું શુદ્ધિપત્રક આપ્યું છે. છતાં જોડણીની કેટલીક વિશેષ અશુદ્ધિઓનો સમાવેશ તેમાં નથી. તે એમ માનવા પ્રેરે છે કે અનુવાદકને તે અભિપ્રેત જોડણી હશે. દરેક સર્ગમાં વપરાયેલા મૂળવૃત્તનું ગુણાનુસારી માપ આપ્યું છે. મલ્લિનાથની ટીકાને અનુસરવાનો દાવો કરે છે. સર્ગ ૧ શ્લોક ૧

"ઉત્તર દિશામાં : જે દિશાથી હિમાલયનું દેવભૂમિપણું સૂચવાય છે: દેવતા જેના અધિષ્ઠાતા – આત્મારૂપ છે એવો : એથી હિમાલય મેનકા ને પરણવાથી પાર્વતી : તિ:નો ઉત્પત્ત્યાદિ ચેતન અને વ્યવહારના યોગ્યની સિદ્ધિ જણાવી છે: હિમાલય : હિમના સ્થાનરૂપ: નામે પર્વતોનો રાજાધિરાજ છે. તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ બે સમુદ્રોમાં પેસીને પૃથ્વીને માપવાનો દંડ હોય એવો રહેલો છે."

: આમાં ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર છે તેમજ આ સર્ગમાં બહુધા ઉપજાતિ વૃત્ત છે. કંઇક ઇન્દ્રવજ્રા અને કંઇક ઉપેન્દ્રવજ્રા વૃત્ત છે. તેનું લક્ષણ પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં ઇન્દ્રવજ્રા અને બીજા અને ચોથા ચરણમાં ઉપેન્દ્રવજ્રા/માફક ઉપજાતિ વૃત્ત જાણવું" પછી માપ આપ્યું છે. :

૨૪: પ્રસ્તાવના પૃ. ૭

આમાં રેખાંકન ભાગ વિવરણાત્મક છે. મોટેભાગે તે મલ્લિનાથે આપેલી ટીકાને અનુસરે છે. પહેલા આઠ સર્ગોમાં બધે જ એ પ્રમાણે મલ્લિનાથનું અનુસરણ છે. પણ ક્યાંક સર્ગ ૧ શ્લોક ૪માં છે તેમ: મલ્લિનાથ આપે છે, તે બધો અર્થ ક્લિષ્ટ નથી હોવા પણ આપ્યો. આને પરિણામે અનુવાદ સરળ બનવાને બદલે પ્રસ્તારી સંકુલ અને નીરસ બને છે. જે શબ્દો આજે સામાન્ય વાચક કોઈપણ જાતની સમજૂતી વગર જ સમજી લે છે, તેનો વિસ્તારથી અર્થ આપવાની પદ્ધતિ અપનાવી છે, તેમાં પ્રાચીન – શાસ્ત્રીઓની પદ્ધતિનું અનુસરણ છે, વા વિવરણાત્મક રીતે અભ્યાસ કરનારા શાસ્ત્રીઓને તે સુપરિચિત છે. આ પદ્ધતિ આ અનુવાદમાં ઓછે વત્તે અંશે બધેજ અપનાવી છે. આજે તો ગદ્ય સરળ પ્રવાહી, પ્રાસાદિક અને તીરની માફક ધ્યેયગામી હોય એ પસંદ કરાય છે. એ ગાંધીયુગનો પ્રભાવ છે, જો કે હજુ કોઈ પુષ્પિત ગદ્ય લખે છે, તો કોઈ સ્વ૰ બ૰ ક૰ ઠાકોર જેવા એકજ વાક્યમાં યથાશક્ય બધુંજ કહી દેવાનું પસંદ કરનાર સાહિત્યકાર સંકુલ ગદ્ય પણ લખે છે. ગાગરમાં સાગર ભરવાના પ્રયત્નને કારણે તે ખરબચડું અને સંકુલ બને છે. અહીં ગદ્યની સરળતા કરતાં વિષયની વિદ્વત્તાપૂર્ણ રજૂઆત પર ધ્યાન વધારે છે. કાલિદાસ જે સરળ લલિત અને ધ્વનિમય શૈલી વાપરે છે તેની સાથે આવી વિવરણાત્મક આડંબરી શૈલીનો મેળ ખાય તેમ નથી. એથી ધ્વનિને હાનિ પહોંચે છે.

શ્લોક ૪નો આવો અર્થ કર્યો છે. "અને વળી જે હિમાલય, અપ્સરાઓનાં વિલાસનાં આભૂષણોને સંપાદન કરી આપનારી અને મેઘોને ખંડોમાં વહેંચાયેલા રાગવાળી સિંદૂરાદિ ધાતુની ભાવનાને, જાણે અકાળ સંધ્યાને :અનિયમિત પણે પ્રાપ્ત થયેલી સંધ્યાને: ધારણ કરતો હોય તેમ પોતાના શિખરોથી[૧૫] ધારણ કરે છે."

"મલ્લિનાથ આ વિશેષણો હિમાલયને જ લાગુ પાડે છે અને રાજવલ્લભના જે અર્થ કરે છે તે અહીં આવશ્યક નથી. શ્લોક ૫માં અણિમાદિસિદ્ધો, અર્થ કરે છે, પણ અણિમાદિનો સિદ્ધિઓનાં નામ છે. સિદ્ધોનાં નથી. " [illegible] " નો [illegible] અર્થ કરે છે, તે રુચિકર લાગતું નથી.

શ્લોક ૧૩ "ચમરીગાયો, આમતેમ પૂંછડાંના ફેંકવાથી :હલાવવાથી: કે જાણે શોભાવાળાં ચંદ્રનાં કિરણો જેવા ધોળા વાળરૂપી ચામરોથી જે હિમાલયના ગિરિરાજ એ પ્રકારની સંજ્ઞાને સાર્થક કરે છે : રાજાઓ છત્ર ચામરના ચિહ્નોવાળા હોય છે:. અહીં ધાત્વર્થ :ફેંકવાથી: ન આપતાં "હલાવવાથી" એટલું જ આપ્યું હોત, તો બીજા શ્લોકો કરતાં સરળ અનુવાદ વધારે સરળ બનત. શ્લોક ૧૫માં ચોરનાં ચિહ્નને આળાં પાળાં ભરેડાં નાંખનારો" : ([illegible]) : કહ્યું છે તે નીરસ લાગે છે.

શ્લોક ૧૬ સાત ઋષિઓના હાથથી ચૂંટતા બાકી રહેલાં જે હિમાલયની ઉપરના સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કમળોને નીચે ફરતો સૂર્ય ઊંચા મુખવાળાં કિરણો ખીલાવે છે, (અર્થાત્ સૂર્યના મંડળથી પણ ઊંચાં શિખરો પરનાં કમળો સૂર્યમાં ઊંચાં જતાં કિરણોથી ખીલે છે. કોઈ દિવસ નીચાં મુખવાળાં કમળોથી ખીલવાનો નથી.) સપ્તર્ષિમંડળ ધ્રુવથી પણ ઊંચું છે. એમ જ્યોતિષીઓ કહે છે. માટે તેમનું અગ્રેસર ભાગિત્વ યુક્ત છે.:. અનુવાદ સરળ છે. પણ કૌંસમાંનો ઉમેરો વિસ્તાર છે. જેનો મલ્લિનાથ મિતાક્ષરી ખ્યાલ આપે છે. ભાષાંતરના હેતુમાં ક્યાંક ક્યાંક આવો અને ક્યાંક તો પ્રમાણ બહારનો વિસ્તાર અનુકૂળ છે. બહુ તો પાદટીપમાં તેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. તે રીતે અનુવાદને સરળ બનાવીએ ય વિદ્વત્તાનું

પ્રદર્શન કરી શકાત. રેખાંકિત ભાગમાં શૈલી કિલષ્ટ બને છે. શ્લોક ૨૯માં : એટલે પર્વતની પુત્રી તે પાર્વતી માટે પ્રથમ પાર્વતી નામ પાડ્યું: અને શ્લોક ૩૫માં वृत्तानुपूर्वैः ગોળાકારને અનુસરતી : અર્થાત્ ગાયના પૂંછડાના આકાર જેવી: બેવડો વિસ્તાર નકામા છે. શૈલીના પ્રવાહને ગૂંચવે છે. પણ એ અનુવાદની લાક્ષણિકતા પણ છે. શ્લોક ૩૬માં नागेन्द्रहस्ता (ઐરાવતાદિ) હાથીઓ તથા કદલીનું (રામકેળા દ: : કેળો) બેઉ ઉપમાનનાં પદો પણ એવાં જ છે. શ્લોક ૪૮ "પશુજાતિના ચિત્તમાં જે લાજ હોય તો વહેમ રહિત (નક્કી) પાર્વતીના કેશપાશ – ચોટલાને જોઈને ચમરિગાયો કેશના પ્રિયપણાને શિથિલ કરે – અહીં રેખાંકિતપદો પ્રસાદયુક્ત પ્રવાહી અર્થ આપતાં નથી. તેનો વિસ્તાર આમ છે. (:અર્થાત્ તે પશુજાતિ હોવાને લીધે નિર્લજ્જતાથી શિથિલ કરતી નથી. મતલબકે જે લાજ હોત તો વાળ મને બહુજ વહાલા છે એવું અભિમાન છોડી દીધા વગર રહેતહ". અહીં કાવ્યલિંગ નામનો અલંકાર છે-!) આ પ્રસ્તાર અનુવાદકને જરૂરી લાગ્યો છે, કારણ કે અનુવાદમાં સરળતા નથી. આ અપ્રત્યક્ષ વિસ્તાર કરવાની ફરજ પાડે છે. સારા અનુવાદમાં તો તે વિના પણ અર્થ સ્પષ્ટ થઈ જવો જોઈએ. શ્લોક ૫૦ "नहि सुताम् प्रार्थयितुं शशाक" પોતાની પુત્રી પાર્વતીનું ગ્રહણ કરવામાં ઉતાવળો થયો નહીં – ખોટો જ અર્થ છે, ખરાબ પણ છે. મૂળમાં ઉતાવળો માટે કોઈ શબ્દ નથી. શ્લોક ૫૬ बलात् – મહા બલાત્કારથી – સુભગ નથી. સર્ગ–૨ દેવોકૃત બ્રહ્માસ્તુતિના ભાગમાંથી જુદાં જુદાં વિધાનો માટે જુદાંજુદાં શાસ્ત્રોમાંથી આધારરૂપ ઉતારા લીધા છે અને સમજુતીપણ દીર્ઘસૂત્રી બનાવી છે. તેમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનનું દર્શન થાય છે, પણ તે બાબતેજ આવશ્યક છે. અનુવાદકનો મુળને સૂચક

રીતે રજૂ કરે એટલે તેનું કાવ્યપણું જતું. તેના કથનને ઉચિત ઠરાવવા પ્રમાણો આપવાની જરૂર નથી. છતાં આપવાં હોય તો તે ઉદાહરણરૂપમાંજ શોભે. શ્લોક ૧૪ અને ૧૭ એવા નમૂના છે. શ્લોક ૧૪ કે પ્રતન તમે : ([illegible]) પિતૃઓના પણ પિતા છો. :અર્થાત પિતૃઓને પણ તર્પણ કરવા યોગ્ય છો: ઇંદ્રાદિ દેવોના પણ દેવ છે. :અર્થાત દેવોના પણ પૂજ્ય છો: અને પરથી પણ પર છો. :અર્થાત સર્વોત્તમ છો: કહ્યું છે કે

इन्द्रियेभ्यः पराः ह्यर्थाः अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान्परः ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः॥

ઇંદ્રિયથી પર અર્થ છે, અર્થથી પર મન છે, મનથી પર બુદ્ધિ છે બુદ્ધિથી પર આત્મા છે. આત્માથી પર અહંકાર (અવ્યક્ત:) છે અવ્યક્તથી પર પુરુષ છે અને પુરુષથી પર બીજું કાંઈ નથી. તે કાષ્ઠા (:છેલ્લી સીમા:) છે. તે શ્રેષ્ઠગતિ છે. તથા તમે દક્ષપ્રજાપતિના આદિના પણ સ્રષ્ટા છો. विधातारं येन तमपि માટે રેખાંકિત અનુવાદમાં દક્ષ પ્રજાપતિને તો નકામાજ વચ્ચે આણ્યા છે. તે વિધાતા ગણાતા નથી. આમ મૂળનો અર્થ દીર્ઘસૂત્રી અને અસરળ થાય છે. શ્લોક ૧૭નું પણ એમ જ છે. આ સકળ બધાજ સર્ગોના અનુવાદમાં આમ બન્યું છે. સર્ગ ૩માં પણ એજ દશા છે. પહેલો જ શ્લોક આ રીતે અસરળ બને છે. શ્લોક ૪માં પણ એજ છે. શ્લોક ૨૫: જેમ કોઈ નાયક સંગમકાળ છોડીને નઠારા શરીરવાળા પુરુષે સ્થાન કરેલી કોઈ નાયિકા પ્રત્યે જવા તૈયારી કરે ત્યારે કુલાભિમાની સ્ત્રી :મુગ્ધાંગી: મુખ વડે દુઃખના નિઃશ્વાસને મૂકે તેમ સૂર્ય દક્ષિણાયન કાળને ઉલ્લંઘન કરી

કુબેરે રક્ષણ કરેલી ઉત્તરદિશામાં જવા માટે તૈયાર થયો
ત્યારે દક્ષિણ દિશા પોતાના આગળના ભાગથી વાયુ
છોડવા લાગી : અર્થાત્ કેટલાંક ભાગ બિનજરૂરી છે:
શ્લોક ૪૧ ત્યાર પછી લતાના બનેલા વેલાઘરના દ્વારે રહેલો
અને ડાબા હાથ બંધનમાં રાખેલી સોનાની છડીવાળો નંદી –
પોઠીઓ મુખમાં રાખેલી એક આંગળીની સાન "ચપળ પણું
નકરો" એમ પ્રમથાદિ : ભૂતઃ ગણોને શિખામણ દેતો હતો.
વગેરે અહીં નંદીનો અર્થ પોઠિયો નથી, તે નામનો ગણ છે.
પોઠિયો ડાબાહાથબંધમાં સોનેરી છડી રાખી શકે નહીં કે
મુખપર આંગળી મૂકીને ઈશારત કરી શકે નહીં. શ્લોક ૪૮માં
क्षपाशिखा तारमनुल्लसद्गम् નો : "જળનો ધરો" અર્થ અપૂર્ણ
છે. સર્ગ ૪ શ્લોક ૮ "હે કામદેવ" નામના ઊલટા પગલામાં
(गोत्रस्खलितेषु) મેખલાના દોરાથી બંધનને સ્મરણ
કરો છો કે? અથવા પડતા પરાગથી દોષયુક્ત તમારાં નેત્રો
થાય તેવાં મારાં કાનનાં કમળનાં તાડનને સ્મરણ કરો છો
અહીં અન્વય અસરલ છે. કોંસમાંનાં પદોનો અર્થ નિર્બળ આવે છે.

શ્લોક ૧૬માં, દૂતીની જગોએ (દૂતીનું કામ કરવામાટે)
આજ્ઞાકરો, શ્લોક ૧૮માં રતિપંક્તિ માટે "રતિકર્મમાં કુશળ"
કર્યું છે. શ્લોક ૨૬માં "સ્તનને દુઃખ થાય તેમ કૂટવા લાગી"
અસુંદર અભિવ્યક્ત છે. શ્લોક ૩૪માં "સ્વામિની" બેડળી ખોટી
છે. શ્લોક ૩૩માં निर्विवेकैरपि માટે "વિવેક વિનાના
પુરુષો" એ અનુવાદ ખોટો છે "ચેતનહીનોએ" એમ જોઈએ.

શ્લોક ૨૧ સર્ગ૫ "સૂર્યનાં કિરણોથી પૂર્વે કરેલા પ્રકારે
અત્યંત નમેલું તે પાર્વતીનું મુખ કમળની શોભાને ધારણ કરતું હતું.
: જેમ સૂર્યના તાપથી કમળમ્લાન થતું નથી પણ વિકાસ પામે છે
તે પ્રકારેજ પાર્વતીનું મુખપ્રકાશ પામતું હતું. પરંતુ એનાં બે નેત્રોની
પાસેના (બે નેત્રોની લાંબાં પાંપણોની આજુપાસના) ભાગની

કાળાશથી ધીરે ધીરે સ્થાન કરાયું, અર્થાત કાળાશ આવી. (કારણકે તે ભાગ વધારે કાળો હતો:) અસરલતાનો નમૂનો છે. તે પ્રસ્તાવથી આવે છે. એવા નમૂના બીજા પણ ઘણા છે. ૨૫

શ્લોક ૮૪ અહીંથી બીજે જાઉં છું : એમ બોલતી ચાલવાના વેગને લીધે: સ્તન પરથી ખસીજતા વસ્ત્રવાળી તે બાળા – પાર્વતી ચાલવા માંડી. વૃષભના ચિહ્નવાળા શંકર પોતાના રૂપને પ્રગટ કરી હાથ પકડીને પાર્વતીને જોતા હતા એકંદરે સારું છે.

સર્ગ ૬ શ્લોક ૧૪

"શંકર પાર્વતી પ્રત્યે સ્થાન કરતા હવા" અસરળ છે – સપ્તર્ષિકૃત શંકર સ્તુતિ અને હિમાલયના નગરના વર્ણનના શ્લોકો વગેરેમાં પણ (શ્લોક ૩૯, ૪૪, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૮૩, ૯૪, ૯૫ વગેરેમાં પણ) એ વિસ્તાર છે.

સર્ગ ૭ શ્લોક ૭ "તે પાર્વતી એ વેરાએલા ધોળા સરસવના જેવા, દૂર્વાંકુરથી વિશેષ શોભાવાળા, નાભિને અતિ ક્રમણ કરનારા, હીરાગળ વસ્ત્રવાળા, પાણિગ્રહણ કરેલા, સ્નાનના વેશને શોભાવતી હતી. આમાં ગૌરસિદ્ધાર્થનિવેશવદ્ભિઃ ના અર્થનો બરાબર અને સ્પષ્ટ અનુવાદ નથી. શ્લોક ૪૫–૩ चतुष्कनाभिमुखम् " ચાર થાંભલાવાળા ઘરપ્રત્યે" – અહીં મૂળમાં ઘરનો ખ્યાલ નથી. ઇંદ્રાદિ લોકપાલો ઐશ્વર્યના ચિહ્ન છત્ર, ચામરને ત્યાગકરી નમ્રવેશવાળા થઇ તથા દર્શનમાટે નંદિને સંજ્ઞાકરતા (અર્થાત્ અમને શંકર દર્શન આપે એમ નંદિ પ્રત્યે હાથથી કરેલી સુચનાવાળા અને તેથી): નંદિએ જેમને દેખાડયા એવા : આ ઇન્દ્ર પ્રણામ કરે છે, આ ચંદ્ર પ્રણામ કરે છે, એ પ્રકારે

૨૫: શ્લોક ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૮, ૩૦, ૩૮, ૪૧, ૪૩, ૪૫, ૪૭, ૫૪, ૫૬, ૫૮, ૬૦, ૬૨, ૬૪, ૬૬, ૭૧, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૮૦માં પણ એવુંજ છે.

શિવને જગાવેલા: હાથ જોડી તે શંકરને પ્રણામ કરતા હવા. :અર્થાત દેવોએ નંદિને સંજ્ઞા કરવાથી, નંદિએ શંકરને છેડવાથી, શંકરે ઇન્દ્રાદિ સામું જોયું ત્યારે શંકરને તે દેવો પ્રણામ કરવા લાગ્યા: પ્રસ્તરી અવસ્થા શૈલીનો આ નમૂનો છે.[26] શ્લોક ૯૧ "તે બેઉ શંકરપાર્વતી, શરીરોમાં :મુખાદિપથ વિષયમાં: રસ પ્રમાણે ગુણોવાળી પ્રગટ કરેલી (કૈશિક્યાદિ:) વૃત્તિઓના ભેદવાળું (ભૂપાલે કહ્યું છે કે -

कैशिकीवृत्ति शृंगारे रसे वीरे तु सात्वती
रौद्र बीभत्सयोर्वृत्ति नियतारभटी पुनः।
शृंगारादिषु भावेषु रसे ह्यद्भुत तु भारती॥
तथा
कैशिक्यारभटी(म) चैव सात्वती भारती तथा
चतस्रो वृत्तयो ह्येता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्॥

એટલે શૃંગારાદિરસમાં કૈશિકી, વીરરસમાં સાત્વતી અને રૌદ્ર તથા બીભત્સ રસમાં આરભટી વૃત્તિ છે. તેમના શૃંગારાદિ ભાવ જાણનાર પુરુષોએ શૃંગારાદિરસોમાં ભારતી ઇષ્ટ ગણી છે, તેમજ કૈશિકી, આરભટી, સાત્વતી અને ભારતી એ ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓ નાટ્યને વિશે રહેલી જાણવી) રસોમાં,

शृंगार हास्य करुणा रौद्र वीर भयानकाः।
बीभत्साद्भुत शान्ताख्या रसाः पूर्वैः बुधैः स्मृताः

એટલે શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, ભયાનક, બીભત્સ અને શાંત એ નામના રસ પૂર્વે થઈ ગયેલા વિદ્વાનોએ કહેલા છે: નિયમથી પ્રવર્તાવેલા વસંત લલિતાદિ રાગોવાળું :એટલે જે રસમાં જે રાગ જોઈએ તે તેમાં મૂકેલો: (કાહલે કહ્યું છે કે

૨૬: એવા બીજા કેટલાક શ્લોક ૪૮, ૫૦, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૬૪, ૬૯, ૭૩, ૭૪, ૭૭, ૭૮, ૮૨, ૮૩, ૮૮, ૯૨.

रौद्रेऽद्भुते तथा वीरे पुरुषेण प्रगीयते ।
शृंगार हास्य करुणाः स्त्रीरागेण प्रकीर्तिताः ।।
भयानके च बीभत्से शान्ते गेयो नपुंसके ।।

રૌદ્ર, અદ્ભુત અને વીરરસમાં પુરૂષના રાગથી ગવાય છે. શૃંગાર અને કરૂણ રસમાં સ્ત્રીના ગાવાનું કહેલું છે તથા ભયાનક બીભત્સ અને શાંત રસમાં નપુંસક રાગથી ગાવું જોઈએ) અને મધુરરીતે અંગને પ્રથમ એટલે પહેલવહેલું જ ઉર્વશ્યાદિ અપ્સરાઓનું નાટક મુહૂર્તવાર જોતાં હતાં.

વિગતવાર શાસ્ત્રીય વિગતો આપવાના લોભને કારણે, (ને તેય પૂર્ણ કે નિર્દોષ નથી. ભાષામાં ભૂલો છે. ક્યાંક કૈંક રહી પણ ગયું છે) કોઈ નાનકડી નદી જેમ ઝાડી ઝાંખરામાં અટવાઈ જાય તેમ અર્થ અટવાઈ જાય છે. જો વિદ્વત્તાજ બતાવવી હતી તો તે પાદટીપમાં શોભત.

સર્ગ ૮ શ્લોક ૩૦ "હે પ્રિયે આ સામો દેખાતો દિવસનો સ્વામી સૂર્ય બીજા ભાગે લાલ દેખાતા તારા નેત્રની શોભા જેવી કમળોની શોભા વિચારીને (એટલે કમળોની શોભાના સ્થાનને રાત્રે તારાં નેત્રરૂપી કમળની શોભા આપવશે એમ વિચારીને) જેમ પ્રલયકાળ વખતે બ્રહ્મા જગતને સંહારે તેમ દિવસને હરણ કરે છે. (અર્થાત્ જગતનો અંત લાવી (જેમ) બ્રહ્મા નિદ્રાવશ થાય તેમ દિવસનો અંત લાવી પોતે અસ્ત પામે છે). માં પણ એજ શૈલી અને એજ પ્રકાર છે.

શ્લોક ૫૨ હે સુદામ તનુવાળી પાર્વતી! બ્રહ્માએ બનાવેલા અગ્નિષ્વાત્તાદિ પિતૃઓમાં સૂક્ષ્મતાવાળી જે સંધ્યા પ્રથમ કહેલી છે તે સંધ્યા ઉદય અને અસ્ત પામતી વખતે સેવાય છે (પૂજાય છે) તે કારણથી હે માનિનિ! હે માનવાળી પાર્વતી! મારો આ સંધ્યામાં આદર છે. "તેની પાછળ પુરાણનો હવાલો આપી પાંચસાત લીટીનો વિસ્તાર કર્યો છે. સુતનુમાટે રેખાંકિત ભાષાંતર

સર્ગ ૮ શ્લોક ૬૧નો અનુવાદ આમ છે. પાકીગયેલી ફલિની :પ્રિયંગુ:ના ફળના જેવી ભાસવાળા (त्विषा: કાન્તિથી" મુજબમાં છે) આકાશ તથા સરોવરના નભવાળા ચંદ્રમામાં પડેલા બિંબરૂપી લાંછનથી ચક્રવાકનું જોડું છેતરાય છે. :અર્થાત ચક્રવાકનું જોડું જળમાં પડેલા ચંદ્રબિંબને પાકી ગયેલી ફલિનીનું ફળ માને છે, કારણ કે તે :જળમાં પડેલા ચન્દ્રબિંબને: અંતર અંબરનું :પક્વ ફલિની ફળના જેવું જ: તું જો અર્થાત તે પણ જળમાં પડેલા ચંદ્રબિંબમાં અને ફલિનીના પાકા ફળમાં ભેદ દેખાય તેમ નથી. તો ચક્રવાકયુગલ ને તો તે ભેદ ક્યાંથી જણાય? અને તેથી તે ચંદ્રના જળમાં પડેલા પ્રતિબિંબને ફલિનીનું પાકું ફળ ધારી ખાવા જતાં છેતરાય છે.

આનો અર્થ મલ્લિનાથ આમ કરે છે:

પાકેલા ફાલિનીના ફળ જેવા આકાશમાં અને સરોવરના જળમાં બિંબ પ્રતિબિંબરૂપે પડેલા લાંછનવાળા ચંદ્રે એક બીજાથી ઘણે અંતરે રહેલા ચક્રવાકના જોડાને અનુસર્યું છે. એટલે આકાશમાંનું ચંદ્રબિંબ અને જળમાં પડેલું તેનું પ્રતિબિંબ એ બંને સામસામા ઘણે છેટે બેઠેલાં ચક્રવાચકવી જેવાં જણાય છે તેવું છે.

અહીં મલ્લિનાથનો અર્થ ઘણો સારો લાગે છે. અનુવાદકનો દુરાકૃષ્ટ અને પ્રસ્તારી છે.

અનુવાદકે ૯-૧૭ સર્ગોનો યે અનુવાદ કર્યો છે. મોટા ભાગના વિદ્વાનોને મતે એ કાલિદાસકૃત નથી. તેથી, નિરપેક્ષરીતે પણ માત્ર કવિતાકલાની કક્ષાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં પણ તે કૃતિ કાલિદાસની લાગતી નથી. વસ્તુવિન્યાસ, શૈલીની અપક્વતા, લાલિત્ય આદિનો અભાવ, અપુષ્ટ પ્રયોગોપાદપૂરક પ્રયોગો, અલંકારનું ઓછું દેખાતું લાલિત્ય આદિનો વિચાર કરતાં તે અકાલિદાસીય લાગે છે.

આ અનુવાદમાં પણ પહેલા આઠ સર્ગોમાં જે શૈલી, પ્રકાર, અસરલતા, વિદ્વત્તાનું પ્રદર્શન આદિ જોવા મળે છે તે આ ૯–૧૭ સર્ગોમાં પણ જોવા મળે છે. સર્ગ ૯માં શ્લોક ૧૦, ૨૫, ૩૨, વગેરે, ૧૦મામાં શ્લોક ૨૮થી આગળ, ૧૧માં શ્લોક ૨૩–૪૨ વગેરે, સર્ગ ૧૨મામાં ૧, ૭, ૧૧, ૧૬, ૧૮, ૨૫, ૨૭, ૨૯, ૪૯ વગેરે, ૧૩માં ૫, ૧૪, ૨૬, ૨૮, ૩૮, ૪૦, વગેરે, ૧૪માં ૪, ૫થી, ૪૩ વગેરે, ૧૫મામાં ૩૦ થી ૩૮, ૪૩ વગેરેમાં, ૧૬મામાં ૧૧, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧ આદિમાં, ૧૭માંમાં ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૪૦, – ૪૩ વગેરેમાં એવો જ પ્રકાર છે.

પરોક્ષભૂતકાળનો અનુવાદ કરતાં તેમણે એક બીજી વિશેષતા બતાવી છે. તે પામતો હવી, થતો હવો, શોભતો હવો, પ્રાપ્ત થતી હવી, કરતી હવી, થતો હવો, આજ્ઞા કરતો હવો, તપશ્ચર્યા કરતા હવા, ત્યાગ કરતી હવી, વલૂરતો હવો, તૈયાર થતા હવા, ચિંતન કરતા હવા, નહીં જાગતો હવો આદિ રૂપો વાપરે છે. જૂની પદ્ધતિનાં આ રૂપો સરળ ગુજરાતીમાં તો ખટકે તેવાં છે, આમ આ અનુવાદ સામાન્ય પ્રકારી, વિદ્વત્તાના આડંબર વાળો અનુવાદ છે, સરળ, હૃદયગામી, ગદ્ય પૂરું પાડતો નથી. સમકાલીનોના ગદ્યનો તેમજ જોડણી વિષયક સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો પણ આ પરિસ્થિતિનો બચાવ કરવાનું મુશ્કેલ છે. ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલનું શૈલીકાર તરીકેનું કાર્ય આને પડખે મૂકતાં જ તે વાત સમજાય છે. સ્ત્રી જેવો શબ્દ સ્ત્ર કે પાર્વતી – પાર્વતિ તરીકે લખાય તે અસહ્ય – અક્ષમ્ય જ છે. અનુવાદ વિચિત્ર અને જૂની પૂરાણી પદ્ધતિએ થયો છે.

તનમનીશંકર લા. શિવ - ૧૯૨૩

"ગુજરાતી" સાપ્તાહિકના તે વરસના દીપોત્સવી અંક : તા. ૪. ૧૧. ૨૩: માં શ્રી શિવે કરેલો કુમારસંભવના પાંચમા સર્ગનો અનુવાદ પ્રગટ થયો છે. અનુવાદક પોતાના પત્રમાં જ જણાવે છે તેમ તે તેમની સાહિત્યકાર તરીકે કારકિર્દીની શરૂઆતના સમયમાં લખાયો છે. તેથી તેમાં ઠીક ઠીક ~~કસર~~ ક્ષતિઓ રહેવા પામી છે. નમૂના શ્લોક -૧

સમક્ષ બાળી દઇ કામ એ રીતે,
મનોરથો ભાંગો જ નાંખતાં શિવે,
ગિરિસુતાએ રૂપનિંદ્યું ઉરમાં,
પ્રીતિ જીતે પ્રેમીની તેજ ચારુતા.

અનુવાદ સામાન્ય જ છે. प्रियेषु सौभाग्यफला: हि चारुता નો રેખાંકિત અનુવાદ ~~બતાવે છે તેમ~~ નિર્બળ છે.

શ્લોક ૫

શિખામણે એ દૃઢ પુત્રીને જરા,
શકી જ મેના તપથી નિવારીના,
મનોરથે નિશ્ચળ સ્નિગ્ધ ચિત્તને,
નીચે વહેતું જળ રોકી કો શકે?

પં. ૧-૨માટે મૂળ છે: નિશ્ચળ ઇચ્છાવાળી પુત્રીને મેના તપના ઉદ્યમથી નિવારવા શક્તિમાન બની નહીં" તેનો અનુવાદ સામાન્ય જ છે. પં. ૨માં સ્નિગ્ધ ઉમેરો છે. રેખાંકિત प्रतीपयेत् માટે છે. તેય નબળું.

શ્લોક ૧૧

કીધો લુખા ઓષ્ઠથી ને ઉરોજના,
પ્રલેપથી રક્ત દડાથી નિર્મુળ,
સ્વહસ્ત રુદ્રાક્ષની માળનો સખા,
ક્ષતાંગુલિ જેની કરે કુશાં કુશ.

विद्रुमरागात्

રેખાંકિત ૧ ~~कुलव्रतैर्वा~~ માટે નિર્બળ છે. ૨. "જેની આંગળીઓ કુમે કુણો દાતાં ઘા કરે છે" માટે છે તે અસ્પષ્ટ રહે છે. એકંદરે "ઠીક" જ.

શ્લોક ૧૪

અતન્દ્ર એણે નિજ જાતથી ઘણાં,
ઘટસ્તને પોષી તરુ ઉછેરિયાં,
નહિ જ એ શિશુ સમાન માતની,
ધરી રહે ઓછી કદાપિયે પ્રીતિ.

રેખાંકિત ગાંડ કુમાર પણ પ્રથમ જન્મ પામેલાં તેમના પ્રત્યેનું પાર્વતીનું પુત્રવાત્સલ્ય દૂર કરી શકશે નહીં તે ઘણું અસ્પષ્ટ રહે છે. કુમારનો ઉલ્લેખ નથી.

શ્લોક ૧૬

પવિત્ર થઈ સ્નાનથી દેતી આહુતિ
ધારી સદા વલ્કલ વેદ બોલતી,
ઋષિય આવ્યા ગિરિજા નિહાળવા,
ગણાય નહિ વય ધર્મવૃદ્ધના.

રેખાંકિત ૧ हुताग्निकाम् ૨. त्वगुत्तराशङ्गवतीम् ૩. अधीतिनीम् માટે છે તે પૂરો અર્થ રજૂ કરતાં નથી. કેમકે પર્યાય યોજના જ નિર્બળ છે. મૂળનું વર્ણ-શબ્દનું લાલિત્ય પણ ઝાંખું પડી જાય છે. ૪. છંદ માટે કરવું પડ્યું છે. ૫. પણ નિર્બળ છે. "ધર્મવૃદ્ધોમાં" વધારે સારું થાત.

શ્લોક ૨૯

મૃણાલશી ગાળતી કુંળી કાયને
કઠણ આવા દિનરાતના તપે,
સ્વપતાકા સુદૃઢ અંગથી કર્યાં,
તપોર્થીઃ ચેઃ દૂર અંતિ ગઈ ઉપા.

રેખાંકિત એક વર્ણસગાઇ માટે છે. પણ અનુભવ લાગે છે.
૨. दूरमपदवीमार   માટે છે. છંદપણ તૂટે છે.
અનુવાદ પણ નિર્બળ છે.

શ્લોક ૩૧

> લઇ ઉમા અર્ચન થાળ પૂજવા,
> અતિથિ સામે ગઇ માનથી મહા,
> સમાન તોયે જન શ્રેષ્ઠની પ્રતિ,
> સદાપ્રવર્તે સ્થિર ચિત્ત માનથી.

મૂળ છે: તેની સામે અતિથિપ્રત્યે બહુમાનપૂર્વક સાધ્વી ઉમા પૂજન સામગ્રી સાથે ગઇ. સમતાનિવિષ્ટ ચિત્તવાળાઓનું પણ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ પ્રત્યેનું કાર્ય ગૌરવપૂર્ણ હોય છે. – તે આછું જ ઉતરે છે. રેખાંકિતમાં અન્વય બરાબર નથી. સ્થાં અશુધ્ધ છે.

શ્લોક ૪૫

> શ્રમો વૃથા વાંછતો સ્વર્ગ અંત આ,
> વસે સુરો યે તુજ તાત ભૂમિમાં,
> વિરામ, ચાહે પતિતો સમાધિથી,
> સુરત્ન શોધાય જ શોધતું નહિ.

૫. ૨   पितुः प्रदेशाः तव देवभूमयः   માટે છે. કતાં બદલાઇ જાય છે. રેખાંકિત મૂળની તુલનાએ "ઠીક" જ.
શ્લોક ૪૬–૪ નું શોધનાં દુર્લભ હોય તો હશે? ને ને સ્થાને "શોધેતું તો દુર્લભ કોણ કે હશે" વધારે મૂલાનુસારી અને સારું થાય. શ્લોક ૫૨–૪માં
શરીર તેયે નિજ યોજ્યું આ તપે" ને બદલે
શરીર યોજ્યું નિજ તેયે આ તપે – પણ વધારે સારું થઇ શકે.

શ્લોક ૫૮

> કહે નને પંડિત સર્વવ્યાપી તો,

ન કાનું પ્રેમી જન આ તું જાણતો,
સ્વહસ્તથી ચીતરી ચંદ્રમા લિને,
વદંતી મુગ્ધા ક્યું આમ કોપીને.

રેખાંકિત ૧-૩ પુનરુક્ત છે. ૨. [illegible] માટે કરે છે. ૪. [illegible] માટે, ૫. रहसि માટે છે. ૬. વધારાનું છે. નબળી પસંદ પસંદગીથી અનુવાદ પણ એવો જ બને છે.

શ્લોક ૬૧

સખીથી સેવાતી દૃગે જળે ભયાં
તમે તવાઇ સખી પામશે કદા
ન જાણું એ દુર્લભ રે ય કોપથી
સૂકી ભૂમિ રે થતી જેવી ઇંદ્રની.

મૂળ છે: ''તપથી કૃશ બનેલી અને તેથી આ સખીઓ વડે સાશ્રુ નયને સેવાતી આ પાર્વતી પોતાનું દુર્લભ પ્રાર્થિત ક્યારે જેમ અવગ્રહથી પીડાયેલી ભૂમિ ઇન્દ્ર : વર્ષા : નો અનુગ્રહ પામે તેમ, પામશે, તે હું જાણતી નથી.'' "મૂળમાં उत्पत्स्यते ના કર્તા સઃ (શંકર) છે તે બદલાઇને અહીં પાર્વતી કર્તા બને છે. મૂળનું લાલિત્ય કે તેનું અર્થગૌરવ અહીં ઊતરતાં નથી.

શ્લોક ૬૩-૪માં [illegible] માટે બહુ બહુ ગોઠવીને વદી શકી" માં રેખાંકિત નીરસ છે. શ્લોક ૬૫ મૂળ છે: ''બ્રહ્મચારીએ કહ્યું કે હું શંકરને જાણું છું. તું તેની જ કામનાવાળી છે પણ તે અમંગલ અભ્યાસમાં રતિ ધરાવે છે. તેનો વિચાર કરીને મને તારી વૃત્તિનું અનુસરણ કરવાનો ઉત્સાહ થતો નથી.'' અહીં,

વદ્યા મુનિ, જાણું હું એ મહેશને,
તું કામના એની વળી કરે ઉરે,

અમંગળો એઉ સદૈવ રાચતો,
અનુસરે તે તું ન એહ ઇચ્છતો.

પણ ઉપરના જેવું જ છે. શ્લોક ૬૬માં પં. ૩-૪ મૂળ છેઃ "પ્રથમ : પાણિઃ ગ્રહણ સમયે સર્પવલયવાળા તે શંકરના હાથનું ગ્રહણ તું કેમ સહેશે?"

ક્યમ સહેશે પ્રથમે ગ્રહે કહે
ભુજંગથી ભીષણ હાથ શંભુનો.

તેમાં "વલય" નો અર્થ ઊડી જાય છે.

શ્લોક ૭૧

પિનાકીના સંગમ કેરી કામના
કરી થયાં છે દ્વય શોચનીય આ
કલા કલાનાથ તણી રૂપાળીને
તું લોકની આ મીઠી નેત્ર કૌમુદી

રેખાંકિત ૨ ઉમેરો છે. कान्तिमती નો ધ્વનિ "રૂપાળી"માં ક્યાં?

શ્લોક ૭૬

ગ્રહે જનો મંગળ કષ્ટ ટાળવા,
થતાં જ વા વૈભવ કેરી વાંછના,
નિરિચ્છ પાતા જગનો કરેશું એ
સ્વવૃત્તિથી ભ્રષ્ટ કરંત શુભને.

મૂળ છેઃ "વિપત્તિનો પ્રતિકાર કરવા માટે આ વૈભવની ઇચ્છાથી માણસો મંગલની સાધના કરે છે, પણ આશાની કોઇ વૃત્તિ વિહોણા તથા જગતના શરણરૂપ ભગવાન શંકરને એવા મંગળથી શું?" – એ અર્થ અસ્પષ્ટ જ રહે છે.

~~ન કોઈથી સ્વચ્છંદી જનો ટીકાગણે~~

શ્લોક ૮૨

બહુ થયું વાદથી, આળખ્યો જ તેં
અશેષ તેવો નકી એ ભલો હશે,
પ્રયુક્ત પ્રેમે જ થઈ હું તો શિવે
ન કોઈથી સ્વચ્છંદી જનો ટીકાગણે.

મૂળ છે: "અહો, વિવાદ રહેવા દો, તમે આળખ્યા છે તેવા પૂરેપૂરા એ ભલે હો, પણ મારું મન તો તેમનામાં ભાવથી એક રસવાળું બની રહ્યું છે. સ્વેચ્છાચારી વૃત્તિવાળા અપવાદને ગણતા નથી." એ અર્થને વ્યક્ત કરતો એ મનોહર શ્લોકનો ભાવ અનુવાદમાં આવતો નથી. તેમાંય રેખાંકિત તો અશુભગાજ લાગે છે. શ્લોક ૮૫ કુમારના સુંદર શ્લોકોમાંનો એક છે. "તેમને જોઈને, ધ્રૂજતાં, સ્વેદયુક્ત શરીરવાળાં, બંને જવા ઉંચા કરેલા એક પગવાળાં ગિરિરાજ કન્યા, માર્ગમાં પહાડ આવી પડતાં વ્યાકુલ નદીની પેઠે ન તો ગયાં કે ન રોકાયાં." તેને માટે:

આગળ જવા પગ ઉંચો કરીને ઉભેલી,
સ્વેદે ભીંજેલી, અતિ ધ્રૂજતી શંભુ જોઈ,
ચાલી નહીં, ઉભી રહી ન હિમાદ્રિપુત્રી,
કોપેલી વ્યાકુળ પથે ગિરિએ નદી શી.

ટીકાપણું સ્પષ્ટ જ છે. પદસંયોજના અને પ્રયોગોની બાબતમાંયે કચાશ વરતાય છે. શ્લોક ૨માં [illegible] માટે "કૃતાર્થ", ૬માં मनोरथस्य માટે "મનોરથોના/ શાતા" ~~અને~~ ૮માં स्वर्गाभिसन्धिसुकृतम् માટે "કંટ", ૧૨માં પોતાના કેશનાં પુષ્પોથી ય જે સુભાય છે" ને માટે "ગ્રથિતકુસુમો કેશથી સંગૂંથતાં", નિહોપ માટે ચાંપી રાખવા,

૧૬માં ललाटम् માટે "કઠણ", शाखिताग्रा માટે "ઓષ્ટને ચેંટી" પામ્યાં ને બદલે "પ્રામ્યાં", શ્લોક ૩૨માં કાલિદાસે બહુ પોતે જ શંકર હોવા છતાં તે મનુષ્યિ રાખી કુતૂહલને પોષ્યું છે. ત્યાં અનુવાદક "ધૂર્જટિ" શબ્દ મૂકે છે ને, શ્લોક ૩૬-૪માં "તપસ્વીઓને પણ બોધ આપતું" માટે "તપસ્વીઓને ઉપદેશ આપતું" કરી શકાત ત્યાં, मनीषी માટે "પંડિત", કૃષોદરી, પ્રદોષે, ભુવને, જેવા પ્રયોગો, "વેરાયેલા વાળવાળી સ્મશાનભૂમ" માટે "શણબાળની પેરે" प्रमवः सहृपदाम् માટે મહાધનનો ઝરો, એ બધાં એવાં સ્થાન છે.

આ કારણોને લીધે, અનુવાદકનો અભિનિવેશ પ્રશસ્ય હોવા છતાં અનુવાદ તો સામાન્ય જ રહે છે.

નાગરદાસ અમરજી પંડયા - ૧૯૩૬

આનો ઉપોદ્ઘાત વિખ્યાત કવિ નવલિકાકાર ગદ્યકાર અને વિવેચક વિદ્વાન સ્વ. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકને હાથે લખાયો છે. તેમાં કાલિદાસ, તેમનાં કાવ્યોની ખૂબીઓ અને કવિ તરીકે વિશેષતાની વાત તેમણે બહુ સમર્થ સરળ રીતે કાવ્ય મર્મરીતે છાજે તે રીતે કરી છે. :પૃ. ૪થી: અનુવાદ વિષે તે કહે છે: "હજી સુધી તો અનુવાદકો માટે સમશ્લોકી ભાષાંતર એજ મૂળની પ્રૌઢિ સાચવવાનો રાજમાર્ગ જણાયો છે. સંસ્કૃતમાં સમાસોથી ભાષાની ઘણી જ કરકસર થઇ શકે છે. વળી વિશેષણને પણ વિશેષ્યના પ્રત્યયો લાગતા હોવાથી વિશેષણ વિશેષ્યથી ગમે તેટલાં છેટે પડી ગયાં હોય તો પણ અન્વયને વાંધો આવતો નથી. ગુજરાતીમાં તો શબ્દોનો ક્રમ બદલાતાં પણ વિપરીત અર્થ થઇ જાય. આ બધી મુશ્કેલીઓમાં મૂળના અર્થને એટલા જ માપના અક્ષરોમાં ગુજરાતીમાં ઉતારવો એ અતિદુર્ઘટ છે. તેમાં પણ કાલિદાસ, જે દરેકપદ સાભિપ્રાય વાપરે છે, જેની ઉપમાનું ઔચિત્ય ઉપમાન ઉપમેયની ઝીણામાં ઝીણી વિગત સુધી પહોંચતું હોય છે, જેમાં વિશેષણો સંસ્કૃતભાષાની સગવડને કારણે એકજ જગાએ રહી ઉપમેય - ઉપમાન બન્નેને રંગતાં હોય છે, તેનું ભાષાંતર કરવું ઘણું કઠિન છે."

સર્ગ ૧ શ્લોક ૧ :

છે ઉત્તરે એક હિમાદ્રિનામે, અદ્રિપતિ આતમ દેવ જેનો,
જે પૂર્વને પશ્ચિમ અબ્ધિ પહોંચી, ભૂમાપવાના ગજશું પડેલો

માં રેખાંકિત અનુક્રમે हिमालयानाम अने देवात्मा માટે છે. પર્યાયો બરાબર છે. પણ મૂળનું લાલિત્ય ભાગ્યેજ આવે છે. તેથી અસંતોષ થાય છે.

શ્લોક ૩

અનંતરત્નો તણી ખાણ એવા, હિમાલયના સુંદરતા હિમથી
ડુબે ગુણોમાં નકો દોષ એક, કલંક ઇંદુ કિરણો મહીં શું.

રેખાંકિતપદો અનુક્રમે अनन्तरत्न, प्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्य विलोपि जातं, गुणसन्निपाते માટે છે. અર્થ બરાબર હતાં ઊણો લાગે છે.

શ્લોક ૪

શૃંગારનો વિભ્રમ આકારને,
કરાવનારી શિખરે ધરે જે
વિભાજ્યરંગી થતા મેઘ ખંડે
અકાલ સંધ્યા સમી લાલ ધાતુ.

હિમાલય પોતાનાં શિખરોવડે અકાલ સંધ્યાજેવી ધાતુમત્તાને ધારણ કરે છે. એ ધાતુમત્તાનાં વિશેષણો તરીકે अप्सरो विभ्रम मण्डनानाम्, संपादयित्रीम्, बलाहकच्छेद विभक्तरागाम्, એ બે વિશેષણ ખંડો વાપર્યાં છે. તેનો અર્થ એ છે કે ઉતાવળથી અવળાં મંડનો પહેરવાં, અર્થાત્ હિમાલયનાં ધાતુઓના રંગને લીધે અપ્સરાઓને ભ્રમ થાય છે કે સંધ્યા થઇ ગઇ છે. તેથી તેઓ પ્રસાધન માટે ઉતાવળ કરે છે. તેમ કરતાં આભૂષણોને અવળાં પહેરે છે. ઉપરાંત આ ધાતુમત્તા અપ્સરાઓને મંડન માટેનાં દ્રવ્યો પૂરાં પાડે છે, એવો પણ અર્થ છે. બીજા ખંડનો અર્થ વાદળોના ટૂકડાથી જેની રતાશ વહેંચાઇ ગઇ છે એવી ધાતુમત્તા. હિમાલય એટલો ઊંચો છે કે વાદળો તો તેના મધ્યભાગ સુધીજ ફરતાં હોય છે. એટલે તેની ધાતુમત્તાનો રંગ વહેંચાઇ જાય છે. સાથેજ તેનો રંગ વાદળોમાં વહેંચાઇ જાય છે. એવો પણ અર્થથાય. સંધ્યાની રતાશ એજ વાદળોથી ખંડિત થાય છે, એવો પણ અર્થ થાય ખરો. સંસ્કૃત ભાષાના શક્તિ જોતાં આટલે સુધીતો અર્થ કરવામાં વાંધો લાગતો નથી. પણ મલ્લિનાથ એમ કહે છે કે જે સંધ્યાનો રાગ વાદળોના ખંડોમાં સંક્રમિત થયો છે એવી, એને પ્રા. પાઠક અર્થવિસ્તાર ગણે છે.

તે બરાબર લાગે છે. આટલો બધો અર્થ કાલિદાસની સાભિપ્રાય વાગ્યિગ' રહેલો છે. તે એનાં લેખક તેમાંથી થોડોજ અર્થ ઉતારી શકે છે. છતાં કુમારના અનુવાદમાં નાગરદાસને ઠાકઠીક સફળતા મળી છે, એમ બીજા અનુવાદો સાથે તુલના કરતાં લાગે છે.

શ્લોક ૩૨

પીંછીથી જેવું ઉપડેલ ચિત્ર,
રવિકરેથી ઉઘડેલ પદ્મ,
થીટોડું તેવું જ શરીર તેનું
સુવ્યક્ત શોભે નવયૌવનેથી.

उन्मीलित — માટે જેવાંકિત સુયોગ્ય લાગતું નથી. ચિત્ર ઉપસી આવે છે. એમ કહેવું સાર્થક છે. બીજા ખંડમાં चतुरस्रशोभि નો અર્થ "એવીજ" આવે છે. નહીં વધારે અને નહીં ઓછું, એવો અર્થ મલ્લિનાથ સૂચવે છે. શ્લોક ૩૯-૪માં રહેલાં ન ઉણું ઉપમાન યોગ્ય માં नातः [illegible] નો અર્થ બરાબરજ ઉતર્યો છે.

શ્લોક ૪૪

તારાં જ પત્રોપર ફુલ મેલો,
વા મોતી એમ સ્ફુટ વિદ્રુમે એ,
તો લાલ ઓષ્ઠે ગુંથ વેરનારા,
ઝાંખાં હશે તે સ્મિત શુભ્રકેરી.

શ્લોક ૪૫

તેની મીઠી તોતડી બોલવાણી,
તળાવમાંને ઝરતા સ્વરોથી,
ગમે ન શબ્દો પણ કોકિલાના,
વગાડતાં બેસુર જેમ વીણા.

શ્લોક ૪૬

વાયુ:વશે જલ સરોજ જેવાં,
સુદાધિનેત્રો તદા જોયાં દૃષ્ટ,
તેણે શું લીધેલાં મૃગાંગનાથી,
કે તેની પાસેથી મૃગાંગનાએ.

અનુવાદ એકંદરે સારો છે. રેખાંકિત "વિલંઘી" માટે છે. તેનો અર્થ બરાબર નહીં મેળવેલી થાય. આ સર્ગમાં આવતાં ઋતુવર્ણના શ્લોકોનો સમશ્લોકી અનુવાદ મૂલાનુસારી છે.

શ્લોક ૫૦

ઐરાવત વિજેતાએ ગજે તેના હવે રમે,
પુષ્કરા વર્તકાદિક બેઠાના તટ ભેદતા

રેખાંકિત માટે મૂળમાં "તટના આઘાતનો અભ્યાસ કરે છે" એ અર્થ છે.

શ્લોક ૫૫

લક્ષ્મ કે આલીથી પાડ્યો ત્યાંથી જ ડાગ નાથાટે,
વિષવૃક્ષ ઉછેરીને, આપે કાપવું યોગ્ય ના.

स्वयं શબ્દ જોડ્યો છે. [illegible] નું ત્યાંથી કર્યું છે.

શ્લોક ૬૪નું ભાષાંતર સુંદર છે.

સર્ગ -૩ શ્લોક ૧

તજી સુરોને પરલોક કેરાં,
સાથે ઉભરી નયનો પડે છે,
બને થતો આડંબર કાર્યમાંથી,
વ્યામ. તણી આદર આશિષોમાં.

રેખાંકિત પદો, कुमारद, प्रयोजनापेक्षिता, गौरव ના અર્થો બરાબર વ્યક્ત કરતાં નથી.

શ્લોક ૧૦

તવપ્રભાવે શરફુલ તોયે,
વસંતને કેવલ સહાય રાખી,
પિનાકપાણિ ઉરનું ય ધાર્યું,
તજાવું તો અન્ય ધનુર્ધરો શું? ચ્યુતિ

રેખાંકિત અનુવાદમાં [illegible], કુર્યાં – નો અર્થ બાળોજ ઊતરે છે. બાણને બદલે "શર" શબ્દ વાપરવો પડ્યો છે. ધૈર્ય ચળાવવાને બદલે તજાવવાની વાત છે.

શ્લોક ૨૫

કુબેરની રક્ષિત દિશે રવિ જ્યાં,
માટે જવા કાલ નિજ ત્યાગીને,
તજે દિશા દક્ષિણ ગંધવાહ,
મુખેથી નિઃશ્વાસ શું દર્દવાળો.

ઉષ્ણરશ્મિ, [illegible] ના અર્થ એવા જ ઊતરે છે. પર્યાયો મૂળની ધ્વનિ અને સૌંદર્ય પ્રગટ કરતા નથી. એવો અર્થ તો મૂળાનુસારી યે ન ~~ગણ~~ ગણાય.

શ્લોક ૩૬

પુષ્પો તણે એક જ પાત્ર ભૃંગ,
પાએ પ્રિયા પાછળ જ મધુને,
સ્પર્શે મીંચી નેત્ર ઉભા મૃગીને,
શૃંગે કરે ખંજ કૃષ્ણસાર –

મૂળમાં અનુવર્તમાનઃ અને અકણ્ડૂયત છે. તેનો અર્થ બરાબર આવતો નથી. "કરે ખંજ" અજુગતું લાગે છે.

શ્લોક ૩૭

હે ઉમાજી પદ્મ રજે સુગંધી,
પ્રેમે કરીને જળકોમળને,

અહીં ચુમેલા બિંબથી પ્રિયાને
બતાવતો આદર ચક્રવાક.

સ્તબ્ધ, ગદ્ગદિત, [illegible] ના અર્થો પૂરા ઉતરતા નથી. શ્લોક ૪૧-૪૫માં "[illegible]" માટે "નડગો" અને શ્લોક ૪૨માં "[illegible]" માં ગારંભનો "દૃશ્ય" અર્થ એવાજ છે.

શ્લોક ૪૪ "તેમોત માથે ભમતા મનો જે" માં જેને માથે મોત ભમે છે તે અર્થ બદલાઈ જાય છે. મનોજ મોતને માથે ભમતો હોય એવો થાય છે. " [illegible] " જેનો દેહ થોડાજ વખતમાં પડવાનો છે"ને બદલે આવો અર્થ લાગે છે.

શ્લોક ૬૦

તેને ફરી વંદન નહીં બોલ્યા,
"એવાર્થ આવ્યાં ગિરરાજ પુત્રી",
અનુકંપમાત્રે પ્રભુસંમતિ લે,
કરાવિયો પાર્વતીને પ્રવેશ" અને

શ્લોક ૭૨

વારીનિવારો, પ્રભુ ક્રોધ એવી,
જ્યાંવાણી દેવોની નભે ઉઠે છે,
ત્યાં શંભુ નેત્રે પ્રગટેલ અગ્નિ,
કંદર્પને બાળી કરે છે ભસ્મ.

માં "સંકર સંકર"નો [illegible] ના અર્થ બરાબર પ્રગટતા નથી. મૂળનું શબ્દશો-દર્શ - લાલિત્ય આવતું નથી. બેઉ શ્લોકોના અર્થ ફિક્કા લાગે છે.

સર્ગ ૪ શ્લોક ૧૧

રજનિ તિમિરે વ્યાપેલા
પુરમાર્ગે ઘન ગાજતાં બ્હીતી

પ્રમદા પિયુ ઘેર લે જવા
શું વિના યમર્ગ કોઇરે ભલા.

રેખાંકિત "ઇશ"ને માટે છે. મૂળનું ગૌ. હર્ષ આખું જ ઉતરે છે. એવું જ શ્લોક ૨૨માં, શ્લોક ૨૪માં कुसुमायुध: નો 'મનમાનનો' અનુવાદ પણ એવો જ. શ્લોક ૨૫ "મહુએ ત્યાં પિંડ દાખવ્યો" "मधुरत्र [illegible]" માટે આત્માનો અનુવાદ "પિંડ" ખરાબ આભાસાત.

શ્લોક ૩૩નો અનુવાદ એક વારો ઢોવાતાં મૂળનું લાલિત્ય આવતું નથી. સર્ગ ૫ શ્લોક ૬

મનાવતી એ પણ ત્યાં સખીમુખે,
મનોરથોના સમજાવતા કને;
સ્વ-ઇષ્ટનાં ચિહ્નિ થતાં સુખે વને,
ન પાર્વ માગી વગવા તપોવન.

પહેલી પંક્તિમાં "वागाक्षु" છોડ્યો છે. રેખાંકિત "मनोरथज्ञ" માટે યોગ્ય અનુવાદ નથી, તેજરીતે "[illegible]न्तराय" નું પણ.

શ્લોક ૭, ૩-૪

મધુરવાણી શિખરે આપ્યાં
ગૌરી
પ્રીતિ પહેલી જ તે થયું

મૂળમાં "પર્વ" જે પ્રસંગમાં તેના નામમાં ગૌરીશિખર કહેવાયું તે મધુરસુકંઠીનો અનુવાદ શિથિલ છે.
શ્લોક ૧૬માં "પઠન્ત ઇષ્ટસ્તુતિ ગોરી વલ્કલ" "અર્ધાંગિની" માટે છે.

શ્લોક ૨૧-૪માં "कुशांकुर" માટે "કાળપ" અનુવાદ કરે છે. મૂળશબ્દ વધારે લલિત છે. શ્લોક ૩૫માં "उत्पलाक्षि" નું "અજવાળેલી", શ્લોક ૩૬માં "[illegible]" નો ઉપયોગ અને [illegible] માટે 'નડે છે તે", શ્લોક ૩૯નો અન્તર્ગામિકાર્ય પ્રશ્નપરિહત, શ્લોક ૬૩-૪ માં

[illegible] નું 'ઉભે વદે મંડ ઉમા
સતાક્ષરે" તથા गजाजिनं शोणित बिन्दुवर्षि
ને માટે "ને વર્ષત શોણિત ચર્મ હસ્તી નું" એવો જ અનુવાદ
છે. बिन्दु શબ્દ છોડતાં અર્થ બદલાય છે.

શ્લોક ૮૫

તેઓને જતાં સ્વેદથી ગાત્રમાંને
રોમાંચ ઊંચો પગ જવા અર્થે ઉપાડયો
માર્ગે ન ત્યાંથી ગિરિ આકરી સિન્ધુ જેવી
શૈલાધિરાજ તનયા ન ગઈ ન ઊભી.

એકંદરે સારો અનુવાદ છે. શ્લોક ૮૬માં [illegible]
ને માટે "પ્રફુલ્લતા છે" તે ગૌણગૌણ અર્થ છે. મલ્લિનાથ
"અક્લિષ્ટતા" અર્થ આપે છે.

છઠ્ઠા સર્ગમાં અનુવાદ મોટેભાગે મૂલાનુસારી છે.
ભાષા ભેદે મૂળની ચારુતા તો આછી જ ઉતરે છે, પણ અર્થ
ઠીક ઉતરે છે. સર્ગ ૭ શ્લોક ૧

પછી વધુને અનુકૂળ લગ્ન
વાળી શુદ માં તિથિ આવી જ્યારે
સંબંધી સાથે ગિરિએ સુતાને
વિવાહસંસ્કાર વિધિથી કીધો.

"પછી ચંદ્રના વૃદ્ધિ પામતા પક્ષમાં તથા જામિત્ર ગુણવાળી
તિથમાં સગાંઓ સાથે હિમાલયે પુત્રીના વિવાહની દીક્ષાનો
વિધિ કર્યો" એવો મૂળ અર્થ આછોજ ઉતરે છે. – અસ્પષ્ટ રહે છે.
શ્લોક ૩માં [illegible] નું "ડીરાગણ [illegible]
નું "પ્રભાવે" કર્યું છે. તે એવું જ છે, નવ વધારાનું છે."

શ્લોક ૨૬

હીરેકવાળું લજાવે સરોજ
જે મેઘરમ્ય શરદ [illegible]

ઓગળેલ જેમ સુવર્ણની કાન્ત,
કરતા હશે તે ઉપમા પ્રયોગ.

રેખાંકિત "ગવાક્ષેષુ" માટે છે. બારી આવું છે. ભગવાન શંકરને જોવા માટે પૌરાંગનાઓની ચેષ્ટાઓનું વર્ણન.

શ્લોક ૫૭ થી

૧: જોવા તે માર્ગ ત્વરાથી જતાં, (?)
છૂટી જતો વેણી ફૂલોની માળા,
૩: ન બાંધવાની દરકારી માટે,
ઝાલી રહી કેશ કલાપ કોઈ, — ૫૭
૪: ધરેલ હાથે કર પાદ નીચે,
૫: લીલાજ રંગે જતાં ગોખમાંથી,
૬: ધીમી ગતિને તજ પાડતી કો,
અળતા રંગી પગની હાર. — ૫૮
કો અંજનેથી જમણું જ આંજી, :૭:
ને ડાબું ત્યાગી અણઆંજ્યું નેત્ર, :૮:
જેવા જતાં બારી સમીપ જત,
૯: કરે ધરીને સળી અંજનની. — ૫૯
માંડી બાંધ જાળીની મધ્ય દૃષ્ટિ,
૧૦: બાંધ્યા વિનાનું વિછૂટેલ વાસે,
નાભી જતી દેખાડ કીંનવાળા,
૧૧: કરેથી ઝાલી [illegible] ઊભા રે. — ૬૦
ત્વરાથી કો ઊઠતાં સુંદરીની,
વેરાય કાંચી અરધી પરોવી,
૧૨: પ્રત્યેક પાદે [illegible] મુક્યે,
જે "અંગુઠાને મુળસૂત્ર માત્ર. — ૬૧
સુકોમળતોય ગિરિ સુતાએ,

૧૩: આ અર્થે કેવું તમ યોગ્ય તે છે,
જેનાર જ્ઞાન ગતી દાખો તેથે,
૧૪: કૃતાર્થ તો એક જુએ શું તેનું ? ૬૫
૧૫: શાને કપડાંઓના સ્વરૂપવાળી,
પરંતુ જ્યારે યોજાતી તે ન એક,
આ બેઉનાં રૂપનો સર્જવાનો,
વિધાતાનો સત્ય વ્યર્થતા.
બાલે કે મધુ: કુમુદ પ્રસન્ન,
મધુ મનોવારિ પિનાકી કેહું
૧૬: મુખેન્દુ તેજે બહુતાં ઉપાના,
સંસર્ગથી નોકરું જેમ શકે. ૭૪

કેટલાંક પદો અનુક્રમે આ નીચે માટે
સહગા, સંભાવતઃ, પ્રસાધિકા, રાગમેન્ત,
લાવણ્યવતઃ, નિબન્ધ, તદ્વંશિત, વસન્તી,
યથા, પ્રગમાન ભિન્નાં ન બંધ નવીન,
વાસઃ માટે છે, વાક્યાંશોના અને ચારીઓ મુખમાં જુદી જુદી
વિભક્તિમાં છે. તે સાથે વિશેષણ વિશેષ્ય બનાવે છે કે.
'દુર્નિમિત્ત'નો અર્થ ગભરાયેલાં આવતો નથી. તેનો અર્થ "સંભ્રમ
પૂર્વક" થાય. તેમાં ઉતાવળ અને તત્ક્ષણ આવેગના હોય છે.
કેટલાંક ભાગો, એમ કુરુતે શ્વઃ ઉત્તમ માટે છે.
द्वारवत् लभेत, पिशुनविल्पयाम् માટે એકજ ક્રિયાપદ
છે. તેને જુદાં જુદાં કરવાં પડ્યાં છે. [illegible] માટે 'શાને' કહ્યું છે, તે યોગ્ય છે. બહુતા શબ્દ પણ એવો જ.
અનુવાદકને કેવી કેવી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો છે
તેનો આ તુલનાથી ખ્યાલ આવે છે. આ અનુવાદ બીજાના
અનુવાદોમાં સૌથી વધુ નોંધપાત્ર અને સારો હોવાનું આ
સ્પષ્ટ થાય છે. તેનું કારણ બેઉ ભાષાઓની અર્થઘટનક્ષમતાનો
તફાવત છે. અનુવાદક મુશ્કેલી ભાગ્યેજ દૂર થાય છે, જ્યાં
ભાષાના પ્રકૃતિને કારણે આમ બને છે. યોગ્ય શબ્દની પસંદગીનોય

પ્રશ્ન તો ખરો જ. એટલે મૂળનાં લાલિત્ય અને અર્થસૌષ્ઠવ પૂરાં ઉતરતાં નથી તેટલે અંશે તે અસંતોષકારક લાગે છે.

શ્રી ટી૦બી૦ કંથારિયા

: હસ્તપ્રત: – ૧૯૪૨

અનુવાદકે વસંતતિલકા છંદમાં કુમાર સંભવનો સર્ગ ૧, ૩, ૫નો અનુવાદ કર્યો છે. તેમને વસંતતિલકા છંદ વધારે ફાવે છે. સર્ગ ૪નો અનુવાદ સમશ્લોકી છે. મૂળમાં આ સર્ગ-૧ ઉપજાતિ ઉપેન્દ્રવજ્રા, ઈન્દ્રવજ્રામાં, ત્રીજો ઉપજાતિમાં અને પાંચમો વંશસ્થમાં છે. તેમ ના કરતાં લાંબો છંદ પસંદ કરવાને કારણે સ્થળે સ્થળે પ્રસ્તાર થયો છે. કૈંક નવું ઉમેરવું પડયું છે. છંદ ઉપરનો કાબૂ સારો છે. સર્ગ-૧ શ્લોક-૧ ~~છે-એક-ઉત્તર-દિશે સમ-દેવતાત્મા~~

છે એક ઉત્તર દિશે સમ દેવતાત્મા,
નામે હિમાલય મહાન નગાધિરાજ,
પશ્ચિમ પુર્વ રત્નાગરમાં પ્રવેશી,
જો ઉભો પૃથિવી ઉપર માનદંડ

રેખાંકિત પદો અસુભગ છે. રત્નાગર સારો શબ્દ નથી લાગતો.

શ્લોક -3

સૌંદર્યઘાતક બને નવ હિમ એનું,
રત્નો અનંત તણું સ્થાન ગણાય છે તે,,
ઈંદુ કલંક કિરણો થકી ના જણાય,
ઢંકાય એક અવગુણ ગુણે અનેક.

રેખાંકિત सौभाग्यविलोपि जातम् ના અર્થનો આછો પડઘો પડે છે. સૌભાગ્યને બદલે સૌન્દર્ય કરવાથી અર્થપણ કંઈક બદલાય છે. પં. ૨-૩-૪નો અનુવાદ શિથિલ છે. રેખાંકિત ૨ વધારાનું છે.

શ્લોક ૫મો

જ્યાં માંચ ભાગ પર વાદળીઓ ઝઝૂમે,
તેની નીચે સુખ તણો ઉપભોગ લેઈ,
કંટાળતાં અતિવૃષ્ટિ થકી સિદ્ધ લોકો,
વિશ્રાન્તિ તે જઈ પ્રકાશિત ઉચ્ચ શૃંગે.

आमेखलं संचरतां घनानां નો અનુસ્વાર જન્ય મધુર ધ્વનિ અને અર્થ અહીં આવતો નથી. પંક્તિ ૨નો અનુવાદ શિથિલ છે. રેખાંકિત ૩, 'વર્ષા' માટે ખોટું જ છે. પ્રકાશિતમાં आतपवन्ति માં વરસાદથી ઉદ્વેગ પામેલાને તાપને કારણે જે સુખદ અનુભવ થાય તેનો રણકો સંભળાતો નથી.

શ્લોક ૭

ધાતુની પીઠપર રક્ત ચકામ જેવાં,
સિંદુરથી લિખિત અક્ષર ભોજ પત્રો,
વિદ્યાધરી યુવતિઓ ઉપયોગમાં લે,
તે પ્રેમ પત્ર લખવા નિજ સ્નેહીને ત્યાં.

રેખાંકિત ૧ કુંજરબિન્દુ શોણાઃ નો શિથિલ પ્રકારે અનુવાદ છે. રેખાંકિત ૨. ગલત છે. ૩. धातुरसेन માટે સિંદુર કરવું પડ્યું છે. ૪. વધારાનું છે.

શ્લોક ૮માં उद्गास्यतामिच्छति નું "ઉચ્ચસ્વરોથી" કિન્નર ગાય તેમાં, સુરપૂરાવવાને" કર્યું છે તે નબળું છે.

શ્લોક ૯

ખાસ્તકપોલતણી ચૂંટ નિવારવાને,
ગંડસ્થલો રગડતા સરલ દ્રુમો શું,
ત્યાંથી ઝરે રસ સુગન્ધિત શ્વેતતેથી,
એકી રહ્યાં શિખર એ ગિરિનાં સુવાસે.

રેખાંકિત ૧ અસુભગ છે. ૨. રગડતા પ્રયોગો એવો જ ૩. માટે સુવાસિત અને ૪. માટે સુગન્ધ વધારે યોગ્ય હતાં. મૂળમાં [illegible] માટે છે તે અર્થ સુભગ રીતે ઊતરતો નથી. શ્લોક ૧૮–૪

"કુલવૃદ્ધિ અર્થ વિધિ શું કીધમેરુમિત્રે"

ને બદલે "વૃદ્ધિઅર્થે કીધ કુલના વિધિ મેરુમિત્રે"

કર્યું હોત તો ક્રમ નકરવું પડત. ક્રમ માટે એ પ્રયોગ "નિવારક છે." શ્લોક ૨૮, ૨ ગિરાથકી જ્યમ ને બદલે ગિરોથકી જેમ, ૩૦–૪ નવિનને બદલે નવીન ૩૨–૩ અર્વિન્દ સુર્ય કિરણે જ્યમ ખીલી શોભે, ને બદલે 'કોપક સુર્ય કિરણે જ્યમ ખીલી શોભે,' ૩૩–૪ 'શોભા અનિગ્ર ચરણ દ્વય પાર્વતીનાં" માં "શોભાશ્લેક ચરણદ્વય પાર્વતીનાં" થઈ શકત. છંદની તકલીફ પડતી નથી. ને અનુવાદ છે તેથી સારો બને છે.

શ્લોક ૩૫

ના દીર્ઘ ગોરી સમ માપના અંગ બેઉ,
એવો વિલક્ષણ રચ્યા હતો પાર્વતીનો,
કે અન્યરંગ રચતા વિધાએ પ્રયત્ને,
લાવણ્ય મેળવ્યું હશે કંઈ એવું લાગે.

અનુક્રમે બેઉ "જંઘા", "પાર્વતી", "વિધિને પ્રયત્ને", "લાવણ્ય લાવ્યું જ હશે". વધારે સારું બની શકત.

શ્લોક ૩૬

હાથીની સૂંઢ તણું કર્કશ ચર્મ હોઈ,
ને કેળ સ્તંભતણી શીતળતા અધિક,
એ કે વિશાળરૂપ લોકમાં જતાંય
ઉપમાન યોગ્ય નહીં પાર્વતીના ઊરુને.

હોઈને બદલે "તેથી" આવે. શીતળતા પણ છંદને અનુરૂપ છે. રેખાંકિતમાં ઉપમાન કરવું પડે છે. તેને બદલે "ના પાર્વતી ઊરુનાં ઉપમાન યોગ્ય" વધારે સારું થઈ શકત.

શ્લોક ૫૪

> છંટાયેલાં સિકર ગંગથી દેવદારુ
> ને એકેક કસ્તુરિની, કિન્નર ગાય છે જ્યાં,
> હિમાલયે નિચલ શિલથી શૃંગ ઓપે,
> રે ના હતા પશુપતિ, મૃગચર્મ ધારી

રેખાંકિત પદક્રમ નિર્બળ છે. પં. ૩માં પણ સુભગતા નથી. બાકી ઠીક છે. શ્લોક ૫૫માં દર્ભકીર્ણ: નો અર્થ સુખદ સ્પર્શવાળી છે. તેને માટે મૃદુ કર્યું છે. તો મૃદુ: ક્લિષ્ટ માટે 'ગેય.'

શ્લોક ૫૬માં નાદ સંગીથી ખાલી હિમના ગહરોને,

છે—

> જે ઘણું ગુંજન કરે, અભિમાન મુક્ત,
> જેતાં મૃગો ભીતિથી, સિંહની રાડ નેથે,
> તેમાં અચરજ કરતો શુભ ગર્જનાઓ,

રેખાંકિત અનુક્રમે, જોડણી ખરાબ છે, નાદ ગુંજન ન કરી શકે, મૂળમાં તુંગ છે. ગવયમાટે બરાબર નથ. છેલ્લો પ્રયોગ અસુભગ છે. સિંહ ગર્જના કરે છે પણ રાડ પાડતા નથી.

શ્લોક ૬૦

> કુસુમ પૂજન અર્થે, વેદિએ સ્વચ્છ વાળી,
> જપ નિયમ વિધિનાં, કુશને દર્ભવાળી,
> પરિશ્રમ શિવ કેરા, ચંદ્ર કિર્ણે નિવારી,
> કરતી નિજ સુકેશી, શુશ્રૂષા તેમની ત્યાં.

અનુક્રમ રેખાંકિત ૧. પુનરુક્ત છે. ૨. પરિખેદનો અનુવાદ છે. ૩. માં વિચાર વ્યાકરણના ચારવારનો જે રણકો આવે છે.

શ્લોક ૧ (સર્ગ ૩)

> અશ્રુ સહસ્ત્ર થકી સામટી દૃષ્ટિ ફેંકી,
> ઇન્દ્રે મનોજ પર કેવળ દેવ પેકી,
> સ્વાર્થીની આદરનીતિ નિત્ય આશ્રિતોશું,
> કે છે ઘણું કરી પ્રયોજન પુરતી જ.

રેમાંકૃત त्रिदश गिरिशाल्विहाय અને गौरवम् માટે છે. महत् છોડ્યું છે. શુષ્ક લાગે છે.

શ્લોક ૩

જ્ઞાના તમે લોકતણા ગણાઓ,
જે કાર્ય હોય મન સત્વર તે જણાઓ,
કાંધો અનુગ્રહ તમે કરાં આમનું મારું
આજ્ઞાવધુકરી કરો વધુ વૃદ્ધિ તેમાં.

રેમાંકૃતમાં नानाविशेष गुणरूप, कृपया ना ધ્વનિ આવો જ ઊતરે છે. છેલ્લે 'વધુ' બે વખત વાપરે છે. पुनरुक्ति પણ છે. શ્લોક ૧૦ सम लोकनाथे पेडनो ને માટે "લો અન્ય પામર અનુચર કોણ મારા" પણ શિથિલ છે.

શ્લોક ૧૭

આજ્ઞાપિતાની લઈને નગરાજ કન્યા,
શૃંગે રહે શિવ તપશ્ચર્યા કરે જ્યાં,
આવી હકીકત મને કહી અપ્સરાએ
હુંપણ અનુચરની ટોળકી પૈકી જે છે.

રેમાંકૃત "આધિત્યકા" માટે કરે છે. તે બરાબર નથી. પં. ૩-૪ શુષ્ક છે. રસમાં ભંગ પડે છે. એમ અપ્સરાઓ ને મુખે સાંભળ્યું છે. એ વર્ગ મારો ગુહ્ય ચરવર્ગ છે." તે માટે કરે છે. શ્લોક ૨૫માં ऋतुने માટે "સમય" કરે છે. પંક્તિ ૩-૪ શિથિલ છે.

ફૂં ફૂંકાય મુખ મલયાનિલ હાશેથી,
નિઃશ્વાસ કોમ જાણકો દુઃખી પ્રેમદાના,

મુળમાં છે. "દાક્ષિણ્ય દિશા મુખથી વંચના જન્ય નિઃશ્વાસની પેઠે વાયુને વહાવવા લાગી." શ્લોક ૨૬માં "आविर्भूतप्रथममुकुला"
છોડ્યું છે.

શ્લોક ૨૮

વર્ણ્યે કરેણ તણું પુષ્પગણાય શ્રેષ્ઠ,
ગ્લાની કરે ચિત્ત સુગંધ વિહીન હોઈ,
એકત્ર ગુણ સઘળા કરતાં વિધાતા,
રાખે કદીન કદી ત્રુટિ ઘણું કરીને.

ઉત્તમરંગ હોવાછતાં, કર્ણિકારઃ, નિર્ગન્ધતા, માટે છે. પંક્તિ 3–4 "ઘણું કરીને સામગ્રીના ગુણ સર્જનમાં વિધાતાની પ્રવૃત્તિ પરાઙ્મુખ હોય છે." માટે તેમ કરે છે.

શ્લોક 31થી વસંતપ્રાદુર્ભાવનું નિરૂપણ :

જ્યાં પાન શુષ્ક ખરતાં મર્મર અવાજે,
સન્મુખવાયુ વહતો વનમાં ફરતાંય,
પ્રિયાલમંજરી રજે ખમવાય દૃષ્ટિ,
તોયે મૃગો બની મદોન્મત્ત ડોલતા'તા.

રેખાંકિત 1 કર્કશ છે. 2. प्रत्यनीकम् માટે છે. 3. ઉમેર્યો છે. આમ્રાંકુરે નવવનના રસસ્વાદ લેઈ

કોકિલ જ્યાં મધુર કંઠથી કૂજતો'તો,
જ્યાં મનસ્વીની સ્ત્રીનો મદ મોડવાને,
હેતો ન હોય ક્યમ મન્મથ કેરી આગ.

રેખાંકિત 1–2 વધારાનાં. છેલ્લી પંક્તિઓ નીરસ છે. મૂળમાંનું શબ્દવર્ણનું સૌન્દર્ય આવતું નથ. પંક્તિ 3–4નો અર્થ છૂટે હાથે કર્યો છે.

શ્લોક 33

થાતાં વિનાશ હિમ હોઠ બન્યાં વિશુદ્ધ
કાંતિસભર શુભ્રતાં કિન્નરની સ્ત્રીઓની,
ચિત્રેલ અંગપર પત્રની આકૃતિમાં,
ઉત્પત્તિ સ્વેદની થઈ થઈ દીસતી'તી.

રેખાંકિત शिलाजालावृद्, पाण्डुदीप्ता, पक्षिपोविन्दु ...
માટે છે. તે શુષ્ક જ છે.
શ્લોક ૩૪-૪માં ભારે પ્રયત્ન કરી સંયમ સાધતાંતા
મૂળમાં विविक्ताः मनसां गुणाः માટે છે તે પણ નિર્બળ
છે.

શ્લોક ૩૫

જ્યાં કામદેવ થઈ સજ્જ પુષ્પચાપે,
સાથે રતિ લઈ ગયો શિવઆશ્રમે જ્યાં,
જોડાં બની પરમ પ્રીતથી પ્રાણીમાત્રે,
ચેષ્ટા વિલાસતણી સક્રિય આદરી ત્યાં.

મૂળ કે પુષ્પબાણવાળું ધનુષ ચડાવેલો મદન રતિસાથે તે વનમાં આવ્યો ત્યારે કાષ્ઠાએ પહોંચેલો સ્નેહનો ભાવ દ્વંદ્વોએ ક્રિયાથી વ્યક્ત કરવા માંડ્યો. મૂળ સાથે સરખાવતાં અનુવાદની શિથિલતા પ્રગટ થાય છે.

શ્લોક ૩૬

પીતો હતો ભ્રમર કુસુમ પાત્રમાં જે,
પ્રિયાનુસાર મકરન્દ હવે રહ્યો તે
સ્પર્શે મીંચેલ નયનો મૃગી એવીઓને,
શૃંગો ઘસી ઘસી મૃગો ખજવાળતાં'તા.

રેખાંકિત પંક્તિઓ અસંતોષકારક અનુવાદ છે. પં. ૩માં અન્વય અસુભગ છે.

શ્લોક ૩૭

જે પદ્મરેણુથી સુવાસિત એવું પ્રેમે
હાથણીને હેતે જળગંડૂષ હસ્તિઓને
પાતાં અર્ધું બિસતન્તુ દઈ પ્રિયાને,
સંમાન એવું કરતો પ્રિયચક્રવાક.

રેખાંકિત ખંડો ઉમેરા જેવા અને કંઈક શુષ્ક છે. શ્લોક ૬૩–માં "પાલ્લવૂતા પાંતને" નિર્જીવ છે. અનુભગ પણ છે. શ્લોક ૭૨

થાઓ પ્રશાંત પ્રભુ શાન્ત નિવારી ક્રોધ,
આ દેવ વાણી નભમાં ઉચરાય ત્યાં તો,
અગ્નિ પ્રદીપ્ત હરનેત્રથી જે થયો તો,
એ મનોજ વપુને કીધ ભસ્મીભૂત.

આખોય શ્લોક મૂળના સૌન્દર્યને અત્યંત આછું કરીને રજૂ કરે છે. "ભસ્મશેષ" મૂળની વધારે નજીક થાત. સર્ગ ૪ શ્લોક ૧ મૂળમાં "મોહમાં પડેલી કામવધૂકે અગાધ વેદનાવાળા નવવૈધવ્યનું પ્રતિપાદન :અને ભાન: કરાવવા વિધિ જગાડી"ને આ રીતે ઉતારે છે.

કરી અમૃત મૂર્છનાથકી
રતિનિશ્ચેતન જે પડી હતી,
વિધિએ સરજી અનુભવે
નવવૈધવ્ય અસહ્યવેદના.

શબ્દ પસંદગીના ઔચિત્યનો ખામી આવી સ્થિતિ કરી અનુવાદને નિર્જીવ બનાવે છે:

શ્લોક ૮.

સમરયાદ શું મેખલાથી હું, ભલતુંદે જવ નામ બાંધતી,
રજ સાલતાં ચક્ષુમાં તને, જળ ઉત્પલથી તાડતો વળી.
"હૃદયે પ્રિય તું વસે" કહ્યાં વચનો સર્વ અસત્ય હું ગણું,
તું અનંગ હું અખંડિતા તદપિ તું ન પ્રસન્ન ગણવા.
પરલોક પ્રવાસ તેં કર્યો, તવ માર્ગે વિચરીશ હું હવે,
વિધિએ જગ છેતર્યું નક્કી. સુખઆધીન તું દેહધારીના.

રેખાંકિત પદો એવાંજ. "આધીન તું" પણ અન્વય નિર્જીવ છે. આ સર્ગના બધાજ શ્લોકોના અનુવાદની આજ સ્થિતિ છે.

શ્લોક ૩૩

જતા ચાંદથી ચંદ્રની સાથે
વળી સૌદામિની મેઘની સાથે,
વિચરે પતિપંથ પત્નીઓ
ક્રમ નિશ્ચેતન એજ દાખવે,

રેખાંકિત ૧માં ભેડળી, ૨માં "સાથે"ની પંક્તિ ૧-૨ની પુનરુક્તિ અને ૩માં प्रतिपन्नं विचेतनैरपि એમ છે. તેનો અનુવાદ છે.

સર્ગ ૫મો, શ્લોક ૧, શાર્દૂલ વિક્રીડિત,
જેના ભગ્ન થયા મનોરથ બધા એવાં સતી પાર્વતી,
જોતાં ભસ્મ થતાં સમક્ષ સ્મરને પિનાકિના નેત્રથી,
નિન્દે છે નિજરૂપને હૃદયમાં ધિક્કાર આપી અતિ,
રે સૌભાગ્ય અલભ્યને નવ મળે, સૌન્દર્યની શી ગતિ.

રેખાંકિત ૧ ભગ્ન જોઈએ, ૨. ભેળણી ખરાબ છે. ૩. વધારાનું છે. છંદના કારણે અનુવાદ શિથિલ અને નિર્બળ બન્યો છે.

શ્લોક ૫

મેનામાતને સમજાવવાને,
~~સતત~~ વિવિધ કોશિષ કરે તથાપિ,
મતિની ઇચ્છા ન ચલાયમાન,
ઠરાવથી ફેરવી શું શકે કો.

ફરે ના અચલ નિશ્ચય ઇપ્સિતાર્થે મનમાં કર્યા,
કાદવે નેવનાં પાણી, મોભેના ચડતાં સુણ્યાં.

અનુવાદમાં મૂળની પંક્તિ ૧ તો શિથિલ છે. પંક્તિ પાંચમીમાં છંદનો અવ્યવસ્થા છે. છેલ્લી પંક્તિ पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ને માટે છે. અનુવાદ એવો જ છે. શીદ કરામત કરવા જતાં

અનુવાદ બગડ્યો છે. શ્લોક ૬નો અનુવાદ ઉપજાતિની ૭ પંક્તિમાં છે. શ્લોક ૭થી વસંતતિલકામાં, શ્લોક ૧૨, ૨માં ~~ઉપજાત~~ વિક્રમાંત — "મુજ્યાવાને" માટે બેઠણી ખરાબ છે. ૧૩, ૧૪માં ન્યાસમાટે "અમાનત" કરે છે.

શ્લોક ૨૩

તાપે તપાં હતી અતિ વિવિધાગ્નિનાએ,
આકાશ ગામી સવિતા વળી ઇન્ધનોના,
મેઘે બાંન્ધ્યાથી ઉપજી હતી ગ્રીષ્મ અંતે,
ને ઉર્ધ્વે ચઢી ઉગ્ર વધુ ધીખ્યા સાથે.
પહેલે ઘડીભર ઠરી અથડાઇ હોઠે,
જેવું પડે સ્તન ઉંચા પર ચૂર્ણ થાતું,
ત્યાંથી ત્રિવલ્લી પરથી સમયાન્તરે ને,
બિન્દુવર્ષાનું સરી આખર નાભિપહોંચે.

રેખાંકિત ૧ વધારાનું છે. બીજું શિથિલ છે. ૩. [illegible] માટે છે. એકંદરે ઠીક સારું. શ્લોક ૨૮ નિવર્તિક પાનપર જે સળગા ખરેલા, ~~[illegible]~~, જે કો કરે તપની એ અવધિ ગણી છે,

તેથે તપનથી ગાતએ, સુપુરાણીઓએ,
આપ્યું જ નામ મૃદુભાષિણીને અપર્ણા.
એવાં અનેક તપ આદરીને હંમેશાં
ગાળ્યું તમામ તન કોમળ પદ્મ જેવું,
પાળાપડ્યા ઋષિઓનું તપથી સતિના,
જે કે હતા કઠિન એ સપના પ્રભાવે."

રેખાંકિત ૧. [illegible] માટે ૨. શિથિલ છે. ૩. ત્યજ્યાથી જોઇએ. ૪. पुराविदः માટે છે. ૫. प्रियंवदाम् ૬. [illegible] ૭. [illegible] માટે છે. અનુવાદ કિલષ્ટ અને સામાન્ય જ છે.

શ્લોક ૭૫

ઉદ્દેશી સાધુ કહ્યું કે જવ આવું બોલે,
અને ખરેખર ન શંકર તત્ત્વને તું,
ઈર્ષા કરે મુઢ મહાત્મન કેરી જેના,
હેતુ અગમ્ય અચિંત્ય જગે ગણાય.

રેખાંકિત परमार्थतो हरं न वेत्सि નો અનુવાદ છે.
એકંદરે નબળો અનુવાદ.

શ્લોક ૮૫

એતાં સમક્ષ શિવ, કંપિત સ્વેદયુક્ત
ધીમેથી પાય ઉંચક્યો, પણ માર્ગ જતાં,
રોકાય સિંધુ જ્યમ પર્વતના વિરોધે,
શૈલાધિરાજ તનયા ન રહી ગઈના.

શ્લોક ૮૬

હે પાર્વતી બન્યું હું, આજથી દાસ તારો,
તારા તપેજ સતિ હું ખરીદાયલો છું,
કે તાંજ એવું તપનો શ્રમ સર્વ ભુલી
થાતાં ફલિત શ્રમજીવન તાજું આજે

રેખાંકિત ૧ अद्यप्रभृति માટે છે. ૨. વધારાનું છે.
૩. વ્યાતિકર માટે છે. ૪. ન ગઈ રહી ના, વધારેસારું
અને મુલાનુસારી છે. ૫-૬ જોડણી ખરાબ છે. ૬. अवनताङ्गि
માટે છે. ૭. इतिवादिनि चन्द्रमौलौ માં चन्द्रमौलौ છોડ્યું
છે અને ૮. માં उत्ससर्ज માટે છે. ૯. "ક્લેશ અક્લેશ બને
છે" માટે છે. અનુવાદ શિથિલ છે. આ અભ્યાસમાં અનુવાદમાંના
પ્રયોગો માટેનાં કેટલાંક સૂચનો મુઃ શ્રી ઉમાશંકરભાઈ જોશીના
આધારે કર્યાં છે. તેની નોંધ આભાર અને આનંદ સાથે લઉં છું.
અનુવાદક કેટલાક અનુચિત પ્રયોગો કરે છે તે આ છે. —

ન માટે ક્ષ ઘણે ઠેકાણે છે. પત્નિ, શક્તિ, કિમતિ, શ્યામ, શ્યામ કુલ, મિત્ર, ટુકડા, કિર્તી, શકલ માટે ગણ નવીન ને બદલે નલિન, છોકે ને બદલે છીંકે. મોટા ભાગના પ્રયોગો છંદને કારણે કરવા પડયા હોય તેવું પણ નથી. આવા પ્રયોગો કંઠે તે સ્વાભાવિક છે. અનુવાદકનો છંદ ઉપરનો કાબૂ સારો છે. ઉપરના પ્રયોગો જેવાં સ્થાનો ને બાદ કરતાં તે અસ્ખલિતાર્થ વહે છે, પણ સંસ્કૃત ભાષાની વિશિષ્ટ મધુર અને સંક્ષિપ્ત પદાવલિને બદલે પર્યાયો પસંદ કરવાનું કામ ઘણું અવધાન માગી લે તેવું છે. કવિવર કાલિદાસના કાવ્યોમાં તો તેને પરભાષામાં ઉતારતાં આ સ્થિતિ વિશેષે નોંધપાત્ર છે. અનુવાદકમાં જેટલો સદભિનિવેશ છે તેટલી આ બાબતની કાળજી નથી દેખાતી. તેથી અનુવાદમાં પ્રસ્તાર, શિથિલતા, ઉચિત શબ્દ પસંદગીનો અભાવ, જોડણીની ભૂલો આદિ ખટકે છે. મૂળનાં ઔચિત્યસભર સૌન્દર્ય અને ચોટનોય અભાવ દેખાય છે. તેથી અનુવાદક સંતોષકારક બનતો નથી, "સામાન્ય જ" રહે છે.